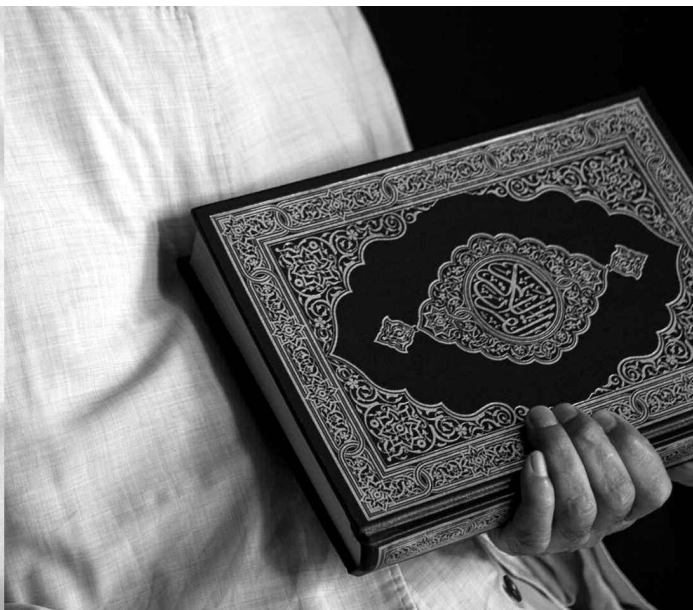

*Құдайға және адамзатқа
қызмет ету*

Шәйх Мұхаммед Әл-Ғазалидің мұрасы

IN SERVICE *of* GOD
AND HUMANITY

The Legacy of Shaykh Muhammad al-Ghazali

Benaouda Bensaid

ІІТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

ҚҰДАЙ ЖӘНЕ АДАМЗАТҚА
ҚЫЗМЕТ ЕТУ

Шәйх Мұхаммед Әл-Ғазали мұрасы

Бенауда Бенсаид

Халықаралық ислами ой институты

Бішкек 2023

УДК 297.18
ББК 86.38-5
Б 46

Кітап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
Херидон Вирджиния АҚШ
Білім интеграциясы институты (КИ)
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Бенауда Бенсаид
Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина – Б.: 2023
Кітап редакторы: Каратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа/құқықтарға рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

**Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасының
№ 59 рұқсатымен расталған**

Құдайға және адамзатқа қызмет ету: Шәйх Мұхаммед Әл-Ғазалидің мұрасы (Kazakh)
Бенауда Бенсаид
ИИТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН/ 2023 СЕ
Paperback ISBN 978-9967-493-05-6

In Service of God and Humanity: The Legacy of Shaykh Muhammad Al-Ghazali (Kazakh)
Benaouda Bensaid
ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (ИИТ)
1438 АН / 2016 СЕ
Paperback ISBN 978-1-56564-692-6
ИИТ
P.O.Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org
Барлық құқықтар сақталған

ISBN 978-9967-493-05-6

УДК 297.18
ББК 86.38-5

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы - бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Құдайға және адамзатқа қызмет ету - Шәйх Мұхаммед Әл-Ғазалидің мұрасы, оның *дағуат* үлгісін зерттеу. Жұмыста Шәйх Әл-Ғазалидің өмірі, білімі, мансабы, қоғамға зияткерлік және кәсіби қосқан үлестері, сондай-ақ жеке мінез ерекшеліктері қарастырылған. Сондай-ақ, мұнда исламның пәлсапасын, серпіні мен салдарын терең түсінетін дәстүрлі ғалым Әл-Ғазалидің дінді, қоғамды және қазіргі *дағуатты* талдауға қатысты заманауи көзқарасты қалай қолданғаны көрсетілген.

Әл-Ғазали *дағуат* мәселесін өте маңызды мәселе деп санайды, ол көп қырлы және көп білікті көзқарасты талап етеді, ең алдымен ол мұны адамзаттың бірінші кезекте Құдайға деген сенімнің қажеттілігімен және екіншісінде мұсылманның жалпы рухани ойлауының азғындауын өлшейтін күн және ауа райын болжайтын аспаппен байланыстырады.

Зерттеу осылайша Әл-Ғазалидің *дағуатының* тұжырымдамалық негіздерін, оның тұжырымдамалары мен сипаттамаларын, сондай-ақ Құранда баяндалған пайғамбардың *дағуаттарын*, адамның туа біткен табиғаты (*фитра*) және да әмбебаптығын зерттейді.

Сондай-ақ, қоғам мен мәдениеттің *дағуатқа* әсері, Әл-Ғазали Аянның нұрын қалай түсінгендігі және оның дамуына байланысты әлеуметтік-экономикалық және саяси себепшарттардың әсері мен салдары қарастырылады.

Әл-Ғазалидің *дуаттардың* (исламды түсінуге шақыратындар) және *дағуат* практикасын өткір сыны зерттелген. Бұл ретте автор Әл-Ғазалидің әдістемесін және ұсынылған әр түрлі шешімдерді, оның көзқарасына қатысты заңдық жауаптарды, *дағуатқа* деген көзқарасты, және, ең бастысы, Әл-Ғазалидің *фиқх әд-дағуа* (*дағуат* заңы) түсінігін, оның *дағуаттың* мүддесін түсіну тұрғысынан қазіргі *дағуаттың* басымдықтарымен байланысты әдістемесін зерттейді (*масляха әд-дағуа*).

Әл-Ғазалидің ұғымдары бүгінде көптеген зерттеушілерді қызықтырып келеді және қазіргі заманғы ойларды дамытады.

Бенауда Бенсаидтің - ҚҰДАЙ ЖӘНЕ АДАМЗАТҚА ҚЫЗМЕТ ЕТУ
Шәйх Мұхаммед Әл-Ғазалидің мұрасы түпнұсқасының қысқартылған басылымы

ISBN hbk: 978-1-56564-664-3

ISBN pbk: 978-1-56564-663-6

2015-ж

КІРІСПЕ

Қазіргі заманғы дінтану саласы көбінесе қолданыстағы модельдерді ерекше атап көрсетеді, олардың әрқайсысы сопылар, *Таблиги жамағаты*, *жамағат-и-ислами* немесе *ахлул-кадад* сияқты тарихи негіздерін, пәлсапалары мен әдістемелерін көрсетеді. Дегенмен, жалпы негіздерге қарамастан және осы нұсқалардың әртүрлі үлестеріне қарамастан, олардың қайсысы исламды түсінуді тиімді дамытады және олардың діни нормалар мен қазіргі заманғы күрделі сынақтардың синтезін дамыта алатындығы туралы пікірталастар жалғасуда. Демек, ислам дінін уахилер теориясын терең түсініп қана қоймай, сонымен бірге мұсылмандардың әлеуметтік-мәдени контексттері мен қиыншылықтарға ең жақсы жауап беру жолдары тұрғысынан қазіргі заманғы тәжірибелерді сыни тұрғыдан исламның негізгі қағидаларын сақтай отырып, қазіргі заманға сәйкес талдау қажет болды. Бұл мәселені шешу жолында марқұм ғалым әрі уағыздаушы Мұхаммед Әл-Ғазали *дағуат* тақырыбына жаңа көзқарастың дамуына жетекшілік етті. Көзі тірісінде ол алпысқа жуық кітап жазды, олардың көпшілігі қазіргі заманғы дәстүрлі емес түрде келді.

Әл-Ғазалидің кең пікірталасы оның ойлауы мен тәжірибесін бейнелейді. Мысалы, оның Мысырдағы (арабша: *مصر*) ауылдардағы тәжірибесі, «Мұсылман бауырлар» ұйымындағы дайындығы (1937-1953), азхариттік академиялық білімі, атқарған мемлекеттік қызметтері (1971-1981), сондай-ақ көптеген исламдық және қайырымдылық ұйымдарындағы белсенді мүшелігі, ұйымдар, тіпті жеке оқиғалар мен саяхаттар.¹ Ол 1922-жылы Осман империясының жойылу салдарын көру үшін өмір сүрді және әртүрлі мұсылман елдерінің құлдырауының куәгері болды. Сондықтан оның ойы әр түрлі саяси *дәуірлерге* жататын әлеуметтік-тарихи тәжірибелердің кең спектрін және сол кездегі аймақтық және жаһандық дамуды көрсетеді. Оның әдеби еңбектері қазіргі заманғы исламдық ойлаудың кең ауқымын, сондай-ақ мұсылман қоғамы мен мәдениетін талдауға мүмкіндік береді.

Бұл жұмыс өзара байланысты сұрақтар тізбегін зерттеуге тырысады. Мен жауап іздеген негізгі сұрақ: қазіргі заманғы ислам үшін Әл-Ғазали *дағуаттың* қандай үлгісін жасады? Бұл сұрақты шеше отырып, мен тағы бірнеше маңызды мәселелерге жүгінемін: Әл-Ғазалидің адам та-

биғатының (*фитра*) ұстанымын түсінуі қандай болды? Әлеуметтік-мәдени дамудың өмірге әсер етуі қандай? Сонымен, бостандық пен діни пікір алуандығының жағдайын жақсартудағы рөлі қандай? Мен сондай-ақ алға жылжу үдерісіндегі үлгі-өнеге әсерлерін, сондай-ақ бейбітшілік және *дағуаттың* әмбебаптығы сияқты басқа да мәселелерді талқылаймын. Сонымен, мен Әл-Ғазали ойының түптегін және оның зияткерлік қалыптасуына ықпал ететін негізгі себепшарттарды түсінуге тырысамын.

Бірінші тарау

Мұхаммед Әл-Ғазалидің өмірі, білімі және қосқан үлесі: исламдық өзгертулер (1917-1996 жылдар)

Оның ой-пікірінің қалыптасуын түсіну үшін Әл-Ғазалидің балалық шағы мен білімі зерттеліп, оның жеке басының қыр-сырын тереңірек зерттеуге болады. Оның «Мұсылман бауырлармен» қарым-қатынасы оның ойларын қалай қалыптастырғаны және топтан өзгешелікке ұмтылғаны талданды. Бұл тарауда Әл-Ғазалидің мектебі мен исламдық білімге қосқан үлесі оның кәсіби және зияткерлік сапарына жалпы көзқараспен аяқталады.

Әл-Ғазалидің балалық шағы және білімі

Мұхаммед Әл-Ғазали Әс-Саққа (арабша: 1917-محمد السقا الغزالي) жылы 22-қыркүйекте аль-Бухайра (Солтүстік Мысыр (арабша: شمال مصر) шет аймағында орналасқан Никля Әл-Инаб (арабша: نكلا العنب) ауылында дүниеге келген.² Оның әкесі Ахмад Әс-Саққа Әл-Ғазалидің болашағынан үлкен үміт күткен діндар адам. Ғалымдардың басқа тұжырымдарына қарамастан, Әл-Ғазали ұлы ғалым Бағдадтық Абу Хамид Әл-Ғазалидің (450-505 хижра / 1058-1111 ж.ж.) есімімен аталды.

Некеге тұрғанға дейін оның әкесі Абу Хамид Әл-Ғазалидің болашақ ұлына өз есімін беруін өтінген аяны болғанын айтады. Әл-Ғазалидің есімі оған кейбіреулер біз ойлағандай әсер етпеуі мүмкін болғанымен, оның туған жері оны қалыптастырғаны анық. Әл-Ғазали діни сезімдер

күнделікті жүрістұрысты жайлаған Никля Әл-Инабта (арабша: نکلا العنب) өскен және көбіне қоғамның мазасыздығына үн қосқан.³ Әл-Ғазалидің әңгімелері оның жергілікті діни сақтанымпаздығына бағытталған қауымдастықтың Құранды жаттауға деген қызығушылығы, исламтанудағы шеберлігі және ғалымдар шығару қабілетін көрсетеді. Әл-Ғазалидің туған қаласы туралы естеліктері оның тәрбиесі мен кейіпкерінің дамуына үлкен әсер етті деп сенімді түрде айтуға болады. Әл-Ғазалидің өз ауылындағы естеліктерінің бірі басқыншыларға қарсы көтеріліс (1919-жыл) туралы. Ол ауыл тұрғындарының телефон байланысын үзу арқылы көтеріліс жасағанын, сонымен қатар, мешіттің айналасындағы сарбаздарды басып алып, әскери жағдайды сақтаудан бас тартқан шаруаны өлтіргенін есіне алды.⁴

Әл-Ғазалидің дүниеге келуіне байланысты экономикалық жағдайларды өте қиын деп сипаттауға болады. Әл-Ғазали қанауланған және ауылдық пашалар мен әмірлердің қысымына және қуғын-сүргініне ұшыраған ауылда өсті. Алпауыттардың қолындағы әділетсіздік пен қанау ауыр еңбегі үшін өте аз алған шаруаларды қорлаумен қатар өрбиді.⁵ Таңқаларлық емес, бұл әлеуметтік әділетсіздіктер артықшылықты әлеуметтік таптардың пайда болуына себеп болды және Мысыр (арабша: مصر) қоғамында байлар мен кедейлер арасында үлкен алшақтық пайда болды: біреулер астық егеді, бірақ шөп жейді, мақта өсіреді, бірақ нашар киінеді және биік ғимараттар салады, бірақ кедейшілікте өмір сүреді. Бұл жағдайлар Әл-Ғазалидің жалпы халықтың азап шегуіне, қанауы мен қатыгездігіне қатты жаны ашуына себеп болды.⁶

1914-ші жылға қарай ұсақ меншік иелері барлық жер иелерінің 90 пайызынан астамын құрағанымен, жердің тек төрттен біріне ғана иелік етті. Ірі жер иелері ортақ мүдделері бар топ құрды және жер иеленушілер оларға Мысыр (арабша: مصر) қоғамының жоғарғы жағында артықшылықты жағдай берді. 1966-шы жылға қарай халықтың тығыздығы әр шаршы километрге 845-ке дейін жетті. Жер-адам арақатынасының бұл өсуі, әрине, орташа табысқа әсер етті, ал табыстың аздығы Мысырлық (арабша: مصر) ауыл тұрғындарының кеңеюіне жол бермеді. Ауылшаруашылық жерлерін сатып алу өте қымбат болды. Таразының төменгі жағындағы шаруалар әлсірететін ауруларға, кедейлікке және тамақтанудың аздығына ұшырады. Осындай әлеуметтік-экономикалық жағдайлар Әл-Ғазали-

дің ойлауына қатты әсер етіп, оны дін мұндай кедейшілікте, ауру және надандық жағдайында өркендей алмайды деген тұжырым жасады.⁷ Бұл қатал өмір салты оны діни ілгерілік пен қоршаған ортаның, сондай-ақ экономикалық өркендеу мен дамудың арасындағы қатынастарға қатысты идеялармен мазасыздыққа душар етті.

Әл-Ғазалидің білім алуы әр түрлі жерлерде болды, мысалы, *куттабтардан* бастап, Александрия діни институты мен Әл-Азхар университетіне дейін. Бес жасында Әл-Ғазали Құранды жаттау үшін жергілікті *куттабқа* жазылды.⁸ *Куттаб* оқуы студенттердің Құран мәтінін сөзбе-сөз енгізуіне оң әсер етті және сәйкесінше оқыту сөздердің мағынасы мен күші төңірегінде реттелген. Оқу мен жазу дағдылары әрдайым Құдайдың оқылған сөздерін күн сайын қасиетті аяттарды тыңдау және қайталау арқылы қайта жаңғырту дағдыларын меңгеруден екінші орында тұрды.

1927-ші жылы он жасында Әл-Ғазали Александрия діни институтына түсіп, онда тоғыз жыл қатарынан оқыды.⁹ Сабақтар діни және «зайырлы» ғылымдарды қамтыды. Сонымен қатар, Әл-Ғазали әкесінің кітап дүкенін пайдаланды.¹⁰ Әкесі оны оқуға жиі шақырды, бірақ өкінішке орай, Әл-Ғазали діни кітаптардан гөрі шетелдік романдарды артық көретінін анықтады. Әл-Ғазалидің бұл жақтылықты алға тартқан себептерінің бірі – бұл шығармалар жалған және дәлелденбеген хадис пен сандырақ аңыздарға толы болды.¹¹

1937-ші жылы Әл-Ғазали Әл-Азхар университетінің теология факультетіне оқуға түседі. Төрт жыл оқығаннан кейін ол өзінің лицензиясын (*Алямия*) алып, және екі жылдық магистр дәрежесін *Дағуат* және діни басшылықта (*Әд-Дағуа-уаль-Иршад*) оқыды. Факультетте жұмыс істеген кезде Әл-Ғазали Әл-Атаба Әл-Хадра' мешітінде имам (діни қызметкер) болып жұмыс істеді. Осы білім алу кезеңінде Әл-Ғазалиға Абд Әл-Азим Әз-Зарқани сияқты ғалымдар үлкен ықпал етті. Тағы екі ықпалды мұғалім Ибраһим 'Арбауи (Ғарбауи) және Абд Әл-Азиз Билал болды.

Әл-Ғазали көбінесе өзінің алғашқы білімі мен сонымен байланысты мәселелерге жүгінеді, өйткені білім беру жүйесін жетілдіру қазіргі заманғы исламдық өзгертулер үшін өте маңызды және шын мәнінде бұлтарт-

пас алғышарт болды. Ол сондай-ақ өзінің білім беру тәжірибесін тиімді білім мен діни ілгерілік арасындағы байланыстан басқа, діни білім мен *дағуат* арасындағы ажырамас байланысты, яғни білім беру мәселелерін бағалау және көрсету үшін пайдаланды. Әл-Ғазали бұқара пайдаланған діни әдебиеттердің көп бөлігі, соның ішінде Әл-Азхардың өзі шығарған, мазмұны мен мәнері жағынан кедей болғандықтан мұсылман мәдениетін үлкен кемшілікке душар етті деп қатты сенді.¹² Әл-Ғазали үшін *куттаб* балалардың белсенділігін тежеп, олардың көңіл-күйін тыйып, оларды әсершілқ мәселелерге қалдырды деген ойда болды.¹³ Сонымен қатар, Әл-Ғазали «таяқшаны» қолдануды оқушыға зиян тигізетін деп санады, өйткені баланың білімі жанашырлықты, шыдамдылықты, төзімділікті және қатыгездіксіз қатаңдықты қажет етеді. Ол олардың жақсы ниеттеріне қарамастан, кейбір *куттаб* тиімді үлгілердің орнына «жазба таспаларынан» аз ғана өнім шығарады деп сенді. Тек қана қашықтықтан оқыту идеясына (яғни «жазба таспаларын шығару») ыңғайсыз болғанына қарамастан, Әл-Ғазали дәстүрлі Құранның жіберу әдісінің қорғаушысы болып қала берді.

Ауқымды түрде, алайда, діни білім Әл-Ғазалидің кезінде ең төменгі деңгейге түсіп кетті және ол мұның исламға қызмет етпейтінін және құзыретті студенттерді қызықтырмайтынын сезді. Әл-Ғазали діни білім берудің келесі үш мәселесіне назар аударды:

- а) дінтанушылардың әсершіл және зияткерлік білімінің жетіспеуі;¹⁴
- б) адам және ғылыми пәндер бойынша қажетті білім қорын алғанға дейін академиялық ерте мамандану;¹⁵ және
- в) ислам негіздерін нашар түсіну және болмашы мәселелерге шамадан тыс назар аудару.¹⁶

Діни білімнің аянышты жағдайы туралы Әл-Ғазалидің талқылауы қазіргі заманғы пәндерді енгізу арқылы оны модернизациялауға деген шынайы қызығушылықты көрсетеді. Ол үшін исламтанудың түлектері дәстүрлі білімді игеріп қана қоймай, заманауи ғылымды түсінуі керек. Бұл оларға исламды енгізудегі заманауи болашақты пайдалана отырып, ғылыми ілгерілікпен қатарлас жұмыс жасау ісінде ілгерілету кезінде көмектеседі. Оқыту-қоғамдық өмірді жақсарту, адамдарға күнделікті өмірде ислам құндылықтарын енгізуге көмектесу немесе өзгертулер үшін қажет әлеуметтік өзгерісті күшейту тұрғысынан бағаланады.

Әл-Ғазалидің жеке басын зерттеу

Әл-Ғазалидің жеке тұлғасы мұндай бағалауға қаншалықты әсер еткенін зерттеу барысында мен оны шынымен айқындайтын басты қасиеттерге сенімділікті, шындыққа деген адалдықты, әділеттілік пен теңдікті қорғауды, қанаудан және кішіпейілділіктен босату үшін күресуді қажет етеді деп санаймын. Әл-Ғазали қамқорлықты адамзаттың ілгерілеуі үшін ерекше маңызды деп санады, дөркілік, басқыншылық немесе салқынқандылықты ұнатпады. Әл-Ғазали төзімділік пен шыдамдылықты жақсы көргенімен, кейбір жағдайларда, әсіресе қоғамдық мәселелерге жүгінетін, зиян келтіретін мәлімдемелер жасайтын немесе пайдасыз дауларға баратын надан адамдарды көргенде ол бақылауды жоғалтатын.¹⁷

Әл-Ғазали ақыл-ойға немесе санаға еркіндік атомын да бермейтін кез-келген әрекетті адамгершілікке жатпайтын іс ретінде қабылдамады. Бұл бостандыққа деген сенім оны діни уағдалы лықтарды, сонымен қатар діни және әлеуметтік-мәдени өмірдің көптеген көріністерін сынауға мәжбүр етті. Сондай-ақ ол ақыл-ойды діннің құрылымдық негізі ретінде қарастырды, өйткені оған сәйкес зияткерлік дәлелдер үлкен салмаққа ие және тек ақыл арқылы Құдайды танып, аянның шындықтарын анықтап, адамның ақыреттегі есебін түсінуге болады.¹⁸ Оның зияткерлік еркіндігі оны мұсылман өмірі мен сенім, құқықтану және тарих сияқты исламдық пәндерге қатысты көптеген маңызды мәселелерді туындатуға итермелегені айқын болды. Соған қоса Әл-Ғазалидің жағымсыз, кейде қатал тіл мәнерін қолданғанын тексерген жөн. Оның зияткерлік саяхаты, мейлі *куттабта* немесе Әл-Азхарда болсын, дәстүрлі діни педагогикаға қатысты қатал немесе жағымсыз әсерлері үшін ешқандай негіздеме бермейді. Алайда, оған Осман халифатының құлауы, мұсылман әлемінің шетелдік қанауы, Палестинаның басқыншылығы және мұсылман әлеміне әсер еткен тоқырау жағдайлары сияқты ірі оқиғалардың орын алуы әсер еткен сияқты. Ол өзінің оқырмандарынан тарихтан алған ащысы мен ашуы үшін және мұсылман сәтсіздіктерін талқылау барысында анықталған қаталдығы үшін кешірім сұрайды.¹⁹ Оның әсершіл арсыздығы мұсылман әлемінің басым жағдайларын басқа халықтармен салыстыруынан және қайғы мен қорлау жағдайларына қатысты ыңғайсыздықтан туындады. Мұның себебі Әл-Ғазалидің теріс көзқарасы мұсылмандардың нашарлап бара жатқан әлеуметтік-мәдени шындығына ашулануының күшеюі болды.

Әл-Ғазали және «Мұсылман бауырлар»

Әл-Ғазали «Мұсылман бауырлар» қозғалысының жетекшісі Хасан Әл-Баннаны, Александрия діни институтының студенті болған кезінде білген, ал кейінірек, жиырма жасында ол «Мұсылман бауырлар» қатарына қосылып он жеті жыл белсенді мүше болып отырды.²⁰ Әл-Банна оны *Мажаллат Әл-Ихуан Әл-Муслиминнің* (Мұсылман бауырлар журналы) хатшысының орынбасары етіп тағайындады. Әл-Ғазалидің жазушылық дарыны, шын мәнінде, оны «Мұсылман бауырлар» арасында «*Әдиб-Әд-Дағуат*» (*дағуат* жазушысы) деген құрметті атаққа ие болды және оның әдеби шеберлігі мен зияткерлік құзыреттілігі олардың жарияланымдарында айқын көрінді.²¹ Әл-Ғазали ұйымның белсенді мүшесі, сонымен қатар Қайрымдылық министрлігінің ресми шәкіртақы алушысы болды.

Көбіне Әл-Ғазали өзінің еңбектерінде Әл-Баннаны өзінің алғашқы ұстазы және тәлімгері деп атады.²² 1948-жылы Әл-Баннаны өлтіргеннен кейін көп ұзамай ұйым ішіндегі мәселелер туындады. Әл-Ғазалидің жаңадан тағайындалған көсем Хусейн Худайбимен (б.з. 1891-1973 жж.) келіспеушілігі оның қызметінен босатылуына алып келді және айыптаулармен алмасты.²³ Әл-Ғазалидің қызметінен босатылуына себеп болған нәрсе – бауырластардың Джамал Абд-ан-Насыр үкіметін шетқақпайлау туралы шешіміне келіспеушілік болды.²⁴ Шындығында, Әл-Ғазалидің «Мұсылман бауырлармен» қақтығысы ертерек басталған болатын. Егер Әл-Ғазали «Бауырластармен» саяси байланыста болған болса, оның үлесі басқаша бағытта жүруі мүмкін еді. Болғанындай, оның құрылымдық исламдық ағымнан уағдалы түрде алшақтылығы оған тақырыпты тәуелсіз, сыни және кеңінен шешу үшін қажетті еркіндік берді.

Әл-Ғазалидің ойлау мектебі және исламдық білімге үлес

Мансап барысында Әл-Ғазалидің ойлауы өзгеріп, дамыды. Әл-Ғазалидің «*Дустур Әл-Уихда Әс-Сақафийя*» (Мәдени бірліктің Ата Заңы) атты еңбегі оның мұсылман бауырлар үшін аландаушылық туғызатын Әл-Баннаның жиырма қағидасының негізгі бағыттары бойынша тәуелсіздігінің артуына қосымша куәлік береді.²⁵ Әл-Ғазали заманауи өзгертулер жүзеге асыруға қажетті он жаңа қағиданы тұжырымдады:

- 1) әйелдер мен ерлердің серіктес екендігі (*шақа 'иқ*);
- 2) отбасы қоғамның ақылақтық әлеуметтік негізін (қолдауын) және ұр-

пақты тәрбиелеудің табиғи орталығын білдірді;

3) адамдардың ақылақтық және экономикалық құқықтары қамтамасыз етілуі керек;

4) билеушілер, мейлі патшалар болсын, президенттер болсын, өз ұлттарының атынан әрекет ететін агенттер;

5) өзара кеңес (*шура*) – үкіметтің негізі; әр ұлт өзінің мүддесін жүзеге асыратын әдісті таңдауы керек;

6) жеке меншіктің шарттары мен құқықтары қорғалуы керек. Ұлт – немқұрайдылық пен бағынуға жол бермейтін біртұтас орган;

7) мұсылман елдері *дағуат* үшін жауап береді;

8) діни айырмашылықтар араздықты немесе ұрыс-керісті туғызбауы керек;

9) Мұсылмандардың халықаралық қауымдастықпен қарым-қатынасы адамдық бауырластық келісімдерін басшылыққа алуы керек; Мұсылмандар кез-келген зияннан алыс пікірталас / сендіру жүргізуі керек; және

10) мұсылмандар адамзаттың ақылақтық және материалдық әл-ауқатына үлес қосуы керек.²⁶ Бұл қағидалар мұсылман қоғамдарындағы діни өзгертулер бағытталған.

Әл-Газалидің кейбір негізгі мәселелеріне өзара байланысты мәселелер кірді, мысалы: исламды үзінді түрде көрсету, мұсылман мәдениетінің қазіргі жағдайы, өмірге деген теріс көзқарас, мұсылман әлеміндегі тағдырға мойын сұнушылық, себеп-салдарлық қағидасын дұрыс түсінбеу, Мұсылман қоғамындағы мақтаншақтық, әлсіздік пен құлдырау кезеңдеріндегі әйелдердің мәртебесі, араб әдебиетінің нашар деңгейі, байлықты нәтижесіз басқару және саяси сыбайластық.²⁷ Ол кез-келген мұсылман ағымына сыймады, өйткені оның үнемі сынауы тек тәуелсіздіктің еркіндігі жағдайында болуы мүмкін еді. Оның назары мұсылмандардың адамзаттағы өз ұстанымдарын қалпына келтіру үшін мұсылмандардың түсіндіру көздерін түсініп, оларды қайта қарау болды. Әл-Газали оның еңбектері шабыттандыратын шындықты бейнелейді деп санады. Олар сенушілердің жүрегінде өмір сүретін сананы оятуға және мұсылмандар үшін баға жетпес әр түрлі мағыналардың кілттерін беруге арналған.²⁸ Оның еңбектері жеке адамның және қоғамның зияткерлік және әсершіл қажеттіліктеріне бір уақытта жауап береді.²⁹ Оның еңбектері сонымен қатар анық және ойлар мен әсерлердің екіұшты қойылымы, оларға көбінесе құмарлық сезімдері мен ыстық ықыласпен әсер етеді.³⁰

Әл-Ғазалидің кәсіби және зияткерлік өмірі

Әл-Ғазали біртіндеп Мысырдағы (арабша: *مصر*) Қайрымдылық министрлігі құрамындағы Исламды насихаттау бөлімінің әкімшілік сатында көтерілді. Ол мешіттерге басшы болып тағайындалды, Әл-Азхарда уағызшы, мешіттер мен оқыту директоры болып тағайындалды, ал ақырында *Әд-Дағуа уаль-Иршад* директоры болды. 1971-ші жылы 18-ші шілдеде Әл-Азхардың сол кездегі садақа және істер министрі болған Абд Әл-Азиз Камил оны министрліктің кеңесшісі етіп тағайындады. 1981-ші жылы наурызда Мысыр (арабша: *مصر*) президенті Әнуар Әс-Садат (1970-1981 жж.) Оны *Дағуат* Қорлар министрлігінің хатшысы етіп тағайындады. Жазу, сөйлеу, уағыз, дәріс, радио және теледидар хабарлары арқылы Әл-Ғазали Мысырдағы (арабша: *مصر*) және басқа жерлердегі мұсылмандардың санасына айқын әсер етті деп айтылады. Ол қолдаған көптеген бастамалардың ішінде Әл-Ғазали көптеген мешіттерге әйелдердің келуіне кепілдік берді.

Мысырдағы (арабша: *مصر*) жағдайларға қатысты өткір сындарды және ислам мен мұсылман қоғамына қарсы қастандықтарды ашқан Әл-Ғазалидің дәрістері мен жарияланымдары Мысыр (арабша: *مصر*) билігін ренжітті. Әл-Ғазалиге ескерту берілді, бірақ соған қарамастан ол әрі қарай жалғастыруды жөн көрді, бұл оның діни қызметіне тыйым салуға және 1974 жылы Мысыр (арабша: *مصر*) үкіметінің қара тізіміне енуіне алып келді.³¹ Амру Ибн Әл-Ас мешітінде *хутба* өткізуден шеттетілінгеннен кейін Әл-Ғазали Джиддадағы Абд-Әл-Азиз университетінде, кейіннен Сауд Арабиясының Мекка қаласында Умм Әл-Кура университетінде қызметке орналасты. Онда ол өзінің жұмысын эфирлік бағдарламалар мен газеттер арқылы жалғастырды, сонымен қатар аспиранттарға сабақ беріп, оларды қадағалап отырды, мұсылман университеттеріндегі түрлі ғылыми кеңестерде қызмет етті және жаңа университеттерге қатысты. Мысалы, Катарда Әл-Ғазали Катар университетінің Шариғат факультетінің дамуына және бұқаралық ақпарат құралдары, мешіттер мен қауымдастықтар арқылы исламдық хабардарлықты таратуға ерекше үлес қосты. 1984-жылы Әл-Ғазали Алжирдің Константиндегі Әл-Әмір Абдель Кадир университетінің ғылыми кеңесінің төрағасы болып тағайындалды. 1989-жылы және Алжирдегі бес жылдан кейін Әл-Ғазали Мысырға (арабша: *مصر*) оралды.

Мысырда (арабша: مصر) соңғы болған кезінде Әл-Ғазали Құранды, Сүннетті, мұсылмандық зияткерлік мұраны және қазіргі заманғы мұсылман мәселелерін зерттеу әдістемесі бойынша байыпты зерттеулер жүргізді. Алайда, академиялық мансабында Әл-Ғазали *дағуатқа* үнемі қызығушылық танытып отырды. Әл-Ғазали да мұсылмандық зияткерлік, мәдени, қоғамдық-саяси өмірдің көптеген қырларын қарастыратын және діни және әлеуметтік мәселелердің негізгі себептерін қарастыратын діни болашақты ұсынады. Әл-Ғазалидің үлесі, мұсылман бауырлар, мұсылман университеттері немесе Қайырымдылық министрлігі арқылы болсын, дәстүрлі ислам атынан жасалды. Оның дәстүрлі тәсілі жаңа көзқарастарды жақтап, қазіргі заманғы өзгерістерді қолдады, діни уағдалылықтарды ескермеді және заманауи діни тәртіпті сынға алды.

Оның еңбектері қоғам мен мәдениеттің мәселелерін бейнелейді, әлсіздіктер мен сәтсіздіктердің себептерін айқындау-анықтауға тырысады, сондай-ақ қазіргі кездегі жауапкершілік пен қиындықтарды көрсетеді. Оның мол зияткерлік білімі мен алуан түрлі тәжірибесі «*дағуа*» («*да'уа*», немесе «*дағуа*» (араб тілінде: دعوة, «шақыру») – біреуді Ислам дінін қабылдауға шақыру) тұжырымдамаларын әзірлеуге, мәдениетке байланысты кедергілерді зерттеуге, заңды салдарларды қарастыруға және қазіргі заманғы *дағуат* әрекеттерін сынақтан өткен, дайындықсыз, ақылесі нашар жабдықталған және тар жолмен сынға алды деп ойладым. Оның еңбектері сонымен қатар қасиетті және зайырлы, дін мен қазіргі заман, діни және дүниелік өмір арасындағы қисынды байланысты орнатады.

Оның ойы қазіргі исламдық өзгертулердің негізгі ұғымдарын, оның ішінде ұстазы Хасан Әл-Баннаның исламның жан-жақты табиғаты мен діни және дүниелік әлем арасында туындаған жалған дихотомия туралы пікірлерін аударды. Алайда кең діни тұрғыда сөйлеудің орнына Әл-Ғазали *дағуат* және өмірі арасындағы жаңа іргелі қатынастарға назар аударды жөн көрді, сол себепті қазіргі заманның қиындықтарын өзінің *дағуат* тезисінің басты орнына қойды.

Екінші тарау

Дағуаттың теориялық талдауы

Әл-Ғазалидің діни-мәдени және әлеуметтік-экономикалық мәнмәтінге баса назар аударатын және бөліп көрсететін тұжырымдамалық негізі бар деген пікір бар. Әл-Ғазали *дағуатты* екі маңызды ұғыммен байланыстырды. Бірінші, адамның туа біткен табиғаты және тәжірибе адамның табиғатына сәйкес келетін тәсілдерді зерттеуге және ашуға тырысу. Екіншісі, қазіргі кездегі *дағуатқа* кедергі келтіретін әлеуметтік және экономикалық мәселелерді талқылауды ғана емес, сонымен қатар *дағуаттың* негізгі сипаты мен үнемі өзгеріп отыратын табиғат арасындағы синергияны қамтитын әлеуметтік-экономикалық және мәдени контекст мен қоғамдардың қажеттіліктері. Осы тұрғыдан *дағуат* және бостандық арасындағы мөлшерлес байланысқа және Әл-Ғазалидің *дағуат* әмбебаптығының дамуы оған *дағуатты* мұсылман әлемінің географиялық шекарасынан тысқары зерттеуге мүмкіндік бергендігіне қатысты өзекті сұрақтар туындайды.

Әл-Ғазалидің тұжырымдамалық негіздері

Әл-Ғазалидің тұжырымдамалық негіздерін және оның *дағуатты* зерттеуге қосқан үлесін іздеу кезінде, Әл-Ғазалидің Құранды *дағуат* мәнінің суреттеуі ретінде қарастырғанын, оның ілгерілеуі және діни хабарды таратудағы қиындықтардың сипаттамасы. Ол бұдан әрі бұрынғы пайғамбарлар ұсынған *дағуат* үлгілеріне сүйенеді. Құран Кәрімнің пайғамбарларға қатысты уәжіптер туралы пайғамбарлықтары илаһи хабарды жеткізу кезінде пайғамбарлардың үнемі бір қағиданы атап көрсеткенін, яғни оның орнына материалдық өтемақы мен сыйақы күтілмегендігін көрсетеді. Пайғамбарлар әңгіме сатушы да, атақ-даңққа үміткер де болған жоқ. Олар берді, бірақ қайтарып алмады және ешқандай артықшылық іздемей құрбандыққа баруды жөн көрді.³² Әл-Ғазали үшін бұл мысалдар *дағуаттың* дүниелік мақсаттардан босатылуы керек екенін дәлелдеді.

Сонымен қатар, пайғамбарлық *дағуаттар* қарапайым, түсінікті, шын жүректен және мейірімді болды.³³ *Дағуатқа* тән мөлдірлік олардың айқын және бір мағыналы хабарламаларында көрсетілген.³⁴ Пайғамбарлар жеке адамға қарамастан, барлық адамдармен, досымен немесе дұшпа-

нымен кездесті және олардың діни хабарларының бірде-бір бөлігін жасырмады.³⁵ Осылайша, *дағуат* ашық және мөлдір, негізгі немесе екінші дәрежелі сұрақтарымен, бәріне белгілі, жалпы қоғамға, бұқара халыққа және дегдарларға ортақ. *Дағуат* ешқандай құпия мәселені жасырмауы керек, кейбір қырларды жасырып және басқаларын жария етпеуі керек.³⁶ Сонымен қатар, Әл-Ғазали хабардың ұлылығы оның ақыл-ойды бағалаудан, болжам мен күдіктен толық бас тарту және сенімділікпен шындықты ұстану арқылы көрінеді деп есептеді. Діншілдік, ақыл-ойды адам төзгісіз нәрсеге қанықтырмайды және оны елестету әлеміне батырмайды.³⁷ Дәл осы дінтанулық нанымдар бойынша Әл-Ғазали *дағуатты* ғылыми зерттеулердің қойнауына тарта отырып, діни түсінік пен түсіндіруді одан әрі жетілдіру үшін *дағуат* рухын ғылым қисынымен байланыстыруға тырысқан шығар. Шын мәнінде, Әл-Ғазали үшін діндарлық пен ғылым арасындағы көпір өте маңызды, өйткені дін ғылымды елемей, ақыл-ойды төмендетсе немесе діннің дүниелік әлеммен үйлесуіне қарсы тұрса, ол өзінің *raison d'être*-сінен («*raison d'être*» – болмыстың мәнін, мағынасын, болмыстың ұтымды негізін білдіретін француз тіліндегі сөз тіркесі), яғни ақылға қонымды негізінен айырылады.³⁸

Дін мен діндарлық сияқты мәселелерге көзқарас Әл-Ғазалидің діни хабар туралы тұжырымдамасының негізінде бар мақсаттар мен деңгейлерге, оның ішінде аянды бақылау және мейірімділікті тарату, әділеттілік үгіт-насихаттау, сенімді қорғау және ізгіліктің нәрлі қайнар көзі ретінде аян беру арқылы мұқтаж адамдарға үлкен мағыналар беруімен қатар қажеттілігін көрсетеді.³⁹ Діни жолдау езілген және айырылған халықтар үшін әділеттілік пен бостандықты қолдауға тырысады, ынталандыру мен басшылық арқылы сенімділік пен тақуалықты береді,⁴⁰ Құдайды ұмытқан жүректерді оятады және статикалық ұғымдарды қозғалысқа келтіреді.⁴¹

Дін мен діндарлықтың осы сипаттамасына сүйене отырып, Әл-Ғазали одан әрі *дағуат* сенімнің дүниеге келуімен бірге туғанмен салыстырады; бұл сенімнің, әдет-ғұрыптың және әдептің егізі.⁴² *Дағуат* – бұл әлемдегі ең қымбат шындыққа басшылық ету, ізгілікке бағдарлау және жойылудан құтқару.⁴³ Әл-Ғазали жалғыз әрекеттің ауқымын қысқарту негізсіз деп тұжырымдады.⁴⁴ Нәтижесінде, ол *дағуат* уағыздарын, толқудың әсерін,⁴⁵ кездейсоқ сөйлеуді, күресудің айла-тәсілін түсінетіндерді неме-

се тіпті уағыздаудың әлдеқайда кең діни келісімнің бір аспектісі екенін түсінбейтіндерді сынға алды.⁴⁶ Осы көзқараспен *да`ийя* атағын тек уағызшыларға немесе имамдарға беруді Әл-Ғазали құптамады.⁴⁷ Ол үшін *дуат* әділ билеуші, білікті заңгер немесе заң шығарушы, басшылыққа алынған жазушы, адал уағызшы және әділетсіздік пен озбырлыққа қарсы тұрушылар жатады.⁴⁸ Әрбір адам жеке, немесе ұжымдық түрде діни, әлеуметтік, мәдени істерге немесе саяси өмірге үлес қоса алады.⁴⁹ *Дағуат* жұмысшылар мен еріктілердің барлық түрлерін тартатын өзгертулердің іс-шаралық құралы болып табылады. Әл-Ғазалидің «*дағуат*» туралы түсінігі біртұтас болып көрінеді және оның исламдық өзгертулер кең көзқарасын көрсетеді. *Дағуат* туралы оның кең көзқарасы *дағуат* пен өзгеріс ұғымы арасындағы тығыз қарым-қатынасты туғызады, нәтижесінде *дағуат* мұсылман қауымына діни ілімдерді беру немесе жазбаларды түсіндіру ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік өзгертулермен айналысатындардың көптеген жарналары. Оның *дағуат* түсінігін кеңейтуі және оның кең ауқымды әлеуметтік өзгерістерді қабылдау мандаты мен ауқымын кеңейтуі оның исламдық өсиеттердің жан- жақты сипатына сенуіне негізделген және дінді түсіну бөлшектенбеуі керек деген сенімге негізделген.⁵⁰

Фитра

Фитра (араб тілінде: *فطرة*) – Исламдағы адамның бастапқы табиғаты; адам туралы ұғым; ең жақсы адам. Ол нәпсіге («нәпсі» (араб тілінде: *النفس*), исламда – адамның болмысы, оның «мені», нәпсісі. Нәпсіні (*النفس*) адамдар мен жындарға тән жанның барлық жағымсыз қасиеттері деп те атайды. Нәпсі (*النفس*) көбінесе адамның шарифат ережелеріне қайшы келетін қалауларының бастауымен байланысты) – адам бойындағы хайуандық табиғатқа қарсы. *Фитра* белгілі бір дәрежеде Аристотельдің «энтелэхиясына» (грек тілінде: *ἐντελέχεια* «орындалу», *ἐντελής*, «аяқталған» және *ἔχω*, «менде бар, мен иемін» деген сөздерден шыққан) – Аристотель пәлсапасында – мақсат пен түпкілікті нәтижені қамтитын ішкі күш; мысалы, ағаштың жаңғақтан өсетін күші) ұқсайды (бірақ бір пәлсапаның тұжырымдамаларын басқа заманның шындығына толық көшіруге болмайды). Өз фитрасын түсінген адамды сопылықта «инсан әл-кәмил» деп атаған).

Табиғат туралы тұжырымдамасы оның тезисінде («тезис» (көне грекше: $\theta\acute{\epsilon}\sigma\iota\varsigma$ «орын; ұстаным; тезис») – бір сөйлемде қысқаша тұжырымдалған негізгі ойлар. орталық рөл атқарады, өйткені Әл-Ғазали оны адамның өзіндік ықыласы мен құдай мұратына көтерілудің шеңберінде белгілеу үшін қолданады. Әл-Ғазали бір жағынан *дағуат* пен туа біткен адам табиғатының сипаттамалары арасында тығыз қарым-қатынас орнатуға тырысса, екінші жағынан діни даму мен дыбыстық қатынас арасындағы шынайы, бірақ мөлшерлес теңдеуді дамытуға тырысты. Алайда, негізгі болжам – бұл *дағуат* адамның рухани, адамгершілік және діни кемелділікке көтерілуіне қолайлы жағдай туғызады, ал қазірдің өзінде бар түйсікті білімге түпкілікті қол жеткізуді қамтамасыз етеді, бірақ оған жаңа оқытуды қажет етпейді.

Алайда, ең қарапайым деңгейде, Әл-Ғазали исламды негізінен *фитра* діни ретінде қарастырды.⁵¹ Әл-Ғазалидің пікірінше, *фитра* таза ақыл мен таза жүректен тұрады.⁵² Оның ойынша *фитра* термині *дағуат* мәнмәтінінде қолданылған кезде, ол тек *фитра* мағынасын белгілейді.⁵³ Әл-Ғазали адамдар туа біткенде оларды Жаратушыға бағыттайтын дәлелді пайымдармен, сондай-ақ сыбайластықтың зұлымдық пен ұятты екенін және оны алшақ ұстау керек екенін түсінумен туады деп тұжырымдады.⁵⁴ Әл-Ғазали адамгершілік әрекеттерді анықтау, сайып келгенде, аяңға құлақ аспайтын және тек қана ерікті мақұлдау мен теріске шығаруды тудыратын, адамдардың іс-әрекеттері туралы ұтымды пәлсападан бас тартуды білдіреді деп сендірді.⁵⁵ Дәл осы негізде Әл-Ғазали әрекеттерді ақылақтық тұрғыдан анықтауды *дағуат* ойына тән қасиет ретінде жасау үшін *дағуатты* жақсылық пен жамандықты айыру өлшемшарттармен байланыстырды.⁵⁶

Әл-Ғазалидің айтуынша, Құдайға деген кемелді бағыт және кемел адамгершілік туа біткен сәтте-ақ қалыптасады. Ол үшін балалар мінсіз адамгершілікке жетуге дайын болып туылады, бірақ ауруға қарсы жеткілікті қамқорлық жасағанда ғана тәтті болып өсетін жемістерге ұқсайды.⁵⁷ Бұл дегеніміз, адамдар өз таңдауына қалып, ақыр соңында Жаратушысына бағыттанады, құдайлық шабыттанған ішкі уәждер, азғындықтан некені, мас болғаннан гөрі сергектікті артық көреді, өзімшілдіктен гөрі жомарттықпен, алдамшы емес, шын жүректен әрекет етеді.⁵⁸ Адамдар әділеттілік-жақсы, зұлымдылық- жаман, білім бұл

– абырой, надандық-масқара, пәктік-кемелдікке көтерілу, ал азғындық-бұл өнегесіздік екенін түсінеді.⁵⁹ Әл-Ғазали түсіндірген аз ғана құдайлық білім болса да, *фитраның* тазалығы адамдарды Құдайды білуге және оның құқықтарын мойындауға жетелейді.⁶⁰ Адамдар туылу жолымен жүреді, сенім мен ізгілікті қабылдап, ұстануға дайын, яғни артықшылықпен және ынталандырумен туылады. Құдай жалғанға қарсы тұру үшін қасиеттер береді. Бұл қасиеттерді ескермеу сәтсіздікке әкеліп соқтырады және есеп күні әділ тексеруді ақтайды. Бұл сипаттамаларға ырымшыл ойлауға қарсы тұру, бас тарту және оған қарсы тұру, ақиқатты қолдау, азғындықты қабылдамау және мейірімділік пен әділеттілік қабілеттері жатады.⁶¹

Әл-Ғазалидің пікірінше, *фитраға* жақын кез-келген өркениет исламның табиғатына жақындай түседі.⁶² Бұл ғана емес, оның пікірінше қазіргі Батыс өркениеті, адам денесін басатын немесе масқаралайтын діни ілімдерге қарағанда Ислам табиғатына жақынырақ.⁶³ Нақтырақ айтсақ, Батыстың заманауи, әсіресе саясаттағы дәстүрлері, ислам дініне жақынырақ.⁶⁴ Әл-Ғазалидің *фитра* туралы түсінігі дәстүрлі діни анықтамалардан асып түседі, жалпыадамзаттық құндылықтарды дыбыстың дұрыс индикаторлары ретінде қарастырады. Шынайы дін – дұрыс жолдағы адамзат (*әл-инсанийя әс-сәхихә*), оған аңыз пен ырымға қарсы тұру арқылы ғылым арқылы ақылды анықтауды қосады.⁶⁵ Әл-Ғазалидің *фитра* туралы пікірталасы оның үлесі салауатты діни өсу мен әлеуметтік өркендеу арасындағы мөлшерлес байланыста екенін және оның ойлау жүйесіне *фитра* құрауышын мықтап енгізу әрекетін көрсетеді.

***Дағуаттың* әмбебаптығы**

Әл-Ғазалидің айтуынша, Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) жолдауы бүкіл әлемде дін тек бір болған, ал пайғамбарлар тек Жаратушыны таныстырған және адамдарды Оған бағыттайтын ағайынды деген сенімге негізделген әмбебаптық тұжырымдамасын дамытады.⁶⁶ Әл-Ғазали *дағуаттың* әмбебаптығына ол жұмыс істейтін үлкен географиялық аймақ тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге Құран мен Сүннеттің басшылығы мен тұжырымдамасы тұрғысынан, барлық адамзатқа, қай жерде болмасын, уақыт пен кеңістікке қарамастан қатысты.⁶⁷

Әл-Ғазали кең ауқымды өзгертулер мен гуманитарлық бастаманың маңыздылығында тапты. Мұндай болашақ осы әмбебаптықтың айналасындағы әсершіл және мәдени тосқауылдарды жоюға, мәдениеттерді, қауымдастықтар мен қоғамдарды байланыстыратын көпірлер құруға тырысты. Әл-Ғазали үшін жақсылықты тарату, тақуалықты қорғау және зұлымдыққа қарсы тұру – жалпыға бірдей парыз. Бұл жақсылықты қорғау немесе зұлымдықпен күресу сияқты кең таралуы, олардың ана қоғамындағы мұсылмандарға жүктелетін жергілікті міндет емес, керісінше жалпыға бірдей міндеттерді білдіреді.⁶⁸ *Дағуатқа* қатысты әмбебаптық айналамыздағы әлемді, оның ішінде әртүрлі діни қауымдастықтарды тануды қажет етеді. Зияткерлік және әсершіл өзгертулермен айналысқан адам өзін-өзі зерттеп, әмбебап адамның ойлауымен таныстыруы және оларды жақсарту мақсатында адамдардың жағдайын түсінуі керек. Осылайша, мұсылман ғалымдары исламды сыртқы әлемге таныту тұрғысынан ма, әлде олардың күмәндануларына жауап беру тұрғысынан болсын әмбебап *дағуаттың* іс-шараларды зерттеуі керек.⁶⁹ Осылайша, мұсылмандар басқалармен жақсы қарым-қатынаста болуы керек. Макро деңгейде *дағуаттың* әмбебаптығы Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) ізбасарлары дінді басқа халықтармен байланыстыру үшін олардың асыл мінездері мен сендіргіш тілдеріне сүйенгеніндей, мұсылман қоғамы үшін ақылақтық-экономикалық жағдайдың жақсаруына қатысты.⁷⁰

Исламның әмбебаптығы, Әл-Ғазали үшін, өкінішке орай мұсылмандар шектен тыс қайталайтын, бірақ оның салдары туралы ойланбайтын көрініс. Қазіргі заманғы мұсылмандар бұл әмбебап түсінікті жүзеге асыруға олардың шатасуы, ластанған мәдениеттері және озбыр саяси жүйелері үшін қабілетсіз. Мұсылман қоғамдарының қазіргі жағдайлары исламның құндылығына және одан адамдар қаншалықты пайда көретініне күмән тудырады.⁷¹

Әл-Ғазалидің мұсылмандардың қазіргі жағдайын бағалауы оларды неге жалпы әлемдікке соншалықты нашар қызмет еткенін сұрауға мәжбүр етті, бұл жергілікті және халықаралық майдандарда ислам туралы жұмсақ түсінік қалыптастырды. Мұның себебі ішінара ертедегі мұсылмандардың грек пәлсапасымен айналысуынан болған деп санайды, өйткені іс жүзінде олар исламдық монотеизм мен Құран пәлсапасын әр түрлі ака-

демиялық пәндерде, әдепнама мен кәсіпкерлікте ерекше атап өтуі керек еді.⁷² Кез-келген кең таралған дін туралы исламдық саясат, ең алдымен Әл-Ғазалиді оқыту мен нұсқаулық бағдарламаларын ұстанудың орнына бақылау мен күшке ұмтылған билеушілерге негізделді.

Дағуат, қоғам және мәдениет

Әл-Ғазали экономикалық жағдайдың әсерін және қоғамды өзгертуді *дағуатты* жүзеге асырудың негізгі құрамдас бөліктері ретінде қарады. Әл-Ғазали үшін әлеуметтік және мәдени ортаның дінге, сондай-ақ жеке және адамгершілік мінез-құлыққа әсері сөзсіз болып табылады.⁷³ Демек, адамгершілік және әлеуметтік ортаға елеулі ықпал ету ол үшін діни хабарды сәтті жеткізудің алғышарты болды. Ол үшін ақылақтық қылмыстар мен арамдықтар көбінесе экономикалық қажеттіліктен зардап шеккен қоғамдарда туып, өркендейді.⁷⁴ Бұл оның ойынша, бүлінген орталар табиғаттың сипатын бұрмалап, оныауруға шалдықтырады.⁷⁵ Адамдар бастапқыда сенім жағдайы және теріс түсініктердің салдары жойылғаннан кейін дінмен және оның ілімдерімен байланысуға дайын.⁷⁶

Әл-Ғазали сонымен бірге кедейшілік пен кедейлік арасындағы байланысты көреді. Осылайша, оның пікірінше, алдымен адамның негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз ету керек, содан кейін ғана адамдар сенімге ие болады деп ойлады.⁷⁷ Оның *дуат* сынының көп бөлігі кедейлік жағдайында қалай *дағуаттар* тиімді болатындығын қамтиды. Әл-Ғазали бірнеше әрекетке қарамастан, *дағуаттың* әлсіз әлеуметтік таптарға сенімдерді, адамгершілікті немесе ізгі амалдарды қондыратын тиісті ортаны әлі таппағанын сипаттады.⁷⁸

Бұл жағдай Әл-Ғазалидің пікірінше, *дуаттар* ақылақтық және экономикалық мәселелердің шешілуін қамтамасыз етуі керек.⁷⁹ Адамдарды Жаратушыға бағыттаудан бұрын, ауқымды экономикалық өзгертулер қажет, өйткені ислам діні үшін қылмыс пен ақылақтық жексұрындыққа қарсы күресу қажет болса, онсыз болмайды. Әл-Ғазали экономикалық жағдайды жақсартуды *дағуат* үшін өте маңызды деп санады және мұсылман қоғамдарының экономикалық дамуы мен *дағуат* арасындағы мөлшерлес байланыстың бар болғанына сенді.⁸⁰ Демек, Әл-Ғазали әлеуметтік-экономикалық контекстті өздерінің түсінігі мен тәжірибелеріне

біріктіру үшін *дуаттарды* оқытты және сонымен бірге институттарды діни білімнің негізгі құралы және жалпы исламдық өзгертулер жүзеге асырудың алғышарты ретінде өзгертулер бағдарламаларын бастауға шақырады.

Әл-Ғазалидің айтуы бойынша, өкінішке орай жан түршігерлік дәстүрлер дін жолында мұсылман өмірін бақылауда ұстап келеді.⁸¹ Сондай-ақ, ислам ілімдері саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірден алшақтап, діни құлшылық рухсыз қалып, мағынасыз жораларға айналды. Әл-Ғазали орта ғасырлар мен қазіргі заман құрамдас бөліктерінен жаңылысқан ислам қағидаларын беру арқылы *дағуаттар* өз хабарларына қауіп төндіреді және мәселелерді қиындатады деп тұжырымдады.⁸² Әл-Ғазали осылайша мұсылмандарды надандықтың алғашқы кезеңінде қалыптасқан әдет-ғұрыптарды тастауға шақырады (*әл-джахилийя әл-уля*; арабша: الجاهلية العليا). Оларға, мысалы, әйелдерді басу, олардың біліміне мән бермеу, мешіттерге келуіне тыйым салу, жақсылыққа бұйырудан және жамандықтан тыйу, сондай-ақ жасалған кез-келген күнә үшін олардың жазасын күшейту жатады.⁸³ Ол үшін, ислам туралы тиісті түсініктердің болмауы белгілі бір көшпелі дәстүрлердің мұсылман құқық ғылымына енуіне әкелді.

Дағуат және бостандық

Әл-Ғазали ақыл мен ар-ұждан бостандығын діндарлықтың түпкі негіздері,⁸⁴ және діннің пайда болуына, өсуіне және өркендеуіне мүмкіндік беретін негізгі орта ретінде қарастырды.⁸⁵ Әл-Ғазалидің пікірінше, зияткерлік еркіндік *дағуаттың* негізін құрайды және Құдайдың сыйы мен жазасының шешуші өлшемі болып табылады. Пікір білдіру бостандығы құрылымды сынды, зияткерлік ұстанымдарды құқық бұзушылық пен қауіп-қатерге жол бермейтін пікірталастар арқылы талқылауды қамтиды. Әл-Ғазалидің айтуынша, діни хабарлар адамдардың сеніміне қарсы мәжбүрліліктің болмауын көрсететін кеңейтілген сұхбатты жүргізу үшін қажетті ақыл-ой еркіндігін қамтамасыз етеді.⁸⁶ Ислам, мысалы, кез-келген билеп-төстеушілік пен қысымға ұшырамайтын, шыдамдылық ахуалын орнатуға,⁸⁷ бейбітшілік жағдайында ақырын сендіруге тырысады. Осылайша, сенім ғажайыптарды (зияткерлік қабілетті басу) қолдануға немесе адамның ақыл-ойына немесе еркіне қысым жасамай-ақ, абсолютті зияткерлік еркіндіктің тамырымен тамырлас нәрсе, сондай-ақ

оның нәтижесі ретінде көрінеді. Әл-Ғазали иманның еркін ойлаудың, ерік пен ар-ұжданның түпкілікті нәтижесі, ақылдылық пен сендірудің ақырғы нәтижесі, мәжбүрлеуді *дауладан* аластатуды қажет ететіндігін дәлелдеу үшін Құраннан шамамен жүз аятты келтіреді. Әрі Әл-Ғазали сөз бостандығы, діни бостандық, қарапайым қажеттіліктерді қанағаттандыру бостандығы және қудалауға жол бермеу сияқты бостандықтың әр түрін санайды.⁸⁸

Әл-Ғазали үшін сендіру мен пікірталас күшті, ал қорқыныш пен күшке орын жоқ.⁸⁹ Қисынның өзі дінге келгенде мәжбүрлеудің кез-келген түрі адамдарды аластап, имандылықтың орнына діни жаңсақ түсініктерді тудыратынын айтады. Дінді ұстануға мәжбүр болған адамдар дінді қатаң сақтаған кезде де діни деп саналмайды.⁹⁰ Дінге мәжбүр ету зияткерлік құқық бұзушылық ретінде қарастырылып, Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) өмірінде немесе тура жолдағы халифтер тарапынан қолдау таппады. Демек, Әл-Ғазали *дуаттарды* адамдарға бағыт-бағдар беріп, пайда жинауды өмірдің *raison d'être*-сінен («*raison d'être*» – болмыстың мәнін, мағынасын, болмыстың ұтымды негізін білдіретін француз тіліндегі сөз тіркесі), яғни ақылға қонымды негізінен) айналдырмауға шақырады, үйткені соңғысы оларды күтпеген тонаушыларға ұқсастырады.⁹¹

Әл-Ғазалидің айтуынша, пайғамбарлар – рухани жақындық адамдарды бөлшектеу мен бытыраңқылыққа қалдырудың орнына ынтымақтастық пен жанашырлық сезімдерін оятатын адамдарды біріктіретін ағайындылар. Әл-Ғазали айтқан он қағиданың төртеуі толығымен діни ынтымақтастыққа арналған, ал сегізінші қағида діни келіспеушіліктер мен олардың араздық пен қиындықтарды қалай болдырмаудығын қарастырады.⁹² Әл-Ғазалидің айтуы бойынша, адамзат – бұл біртұтас отбасы, ол жалпыға ортақ қайнар көзден бастау алады, жаратылысқа немесе тіршілікке қатысты біреуінің басқалардан артықшылығы жоқ.⁹³

Қорыта айтқанда, Әл-Ғазалидің шығармалары қиянаттың, озбырлықтың және қанаудың кез келген түрінен алшақ тұрады. Шақырушы да (*да'ия*; арабша: *الدعية*) шақырылғандар да (*маду*; арабша: *مَدْعُو*) бірдей еркіндікке ие. Әл-Ғазалидің шығармаларындағы еркіндікке деген көзқарас оның өзінің қоғамдық-саяси тәжірибесінен асып түседі және көбіне сендіру мен таңдауға байланысты. Бұл болашақ түпнұсқа, гуманистік, шынайы

және, әрине, діни болып көрінеді. Әл-Ғазалидің еңбектерінде да эмоциялары да адамның эмоциясы мен ақыл-парасатына айтарлықтай назар аударып отырып, өзгерістің ашық және төзімді үдерісі ретінде көрсетілген. Ол жалпыға ортақ құндылықтарға қарсы келмей, табиғи дін (*әд-дин әт-табиғи*; арабша: *الدين الطبيعي*) деп атаған құндылықтарды ұтымды түрде аударды.

Үшінші тарау

Дуаттар (Исламға шақырушылар)

Әл-Ғазалидің *дуат* міндеттері, олардың рухани, адамгершілік және білім беру біліктілігі туралы көзқарасы, сондай-ақ олардың алдында тұрған мәселелер мен мәселелерге қатысты мәселелер қарастырылады. Соған қоса, Әл-Ғазалидің олардың көзқарастарын сынауы қарастырылады. Бұл бізге *дағуат* жұмысының табиғаты мен салдарын және Әл-Ғазалидің рухани және адамгершілік сипатқа бағытталған *дағуат* үлгісінің маңыздылығын жақсы түсінуге көмектеседі. Бұл сондай-ақ оған осы біліктіліктерді міндетті түрде тәжірибе үшін міндетті деп санауға итермелеген себептерді анықтауға мүмкіндік береді және онсыз ол жетістікке жете алмайтынын анықтады. Осы біліктіліктерді талқылау сонымен қатар Әл-Ғазалидің қазіргі заманғы білім стандарттары туралы түсініктерге және басқа да практикаға қажетті басқа алғышарттарға қатысты ұстанымын көрсетеді.

Дуаттың міндеттері

Әл-Ғазалидің пікірінше, Ислам мәні бойынша *дағуатқа* бейімделген. Бұл мұсылмандарды үйренуге және үйретуге, сенуге және басқаларды сендіруге шақырады.⁹⁴ Ислам Жаратушы туралы егжей-тегжейлі білім береді, күмәнданушыларға сенімділік береді және барлық адамдарға тақуалық тағайындайды. Сондай-ақ, ол адамның өзін және қоғамын өзгертуге тырысады, сыбайлас жемқорлық пен әділетсіздікке қарсы тұрады, жағымсыз әдет – ғұрыптар мен ережелерді жоққа шығарады, оның орнына ізгі дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қолдайды. Діни хабар осындай. Сондай-ақ, адамның тиімді дамуы және мұсылмандарды ынта-ықыласпен сену, шын жүректен дұға ету, Құдайға және оның Елшісіне деген

шынайылық пен сүйіспеншілік, сондай-ақ дүние өмірінде жетістіктерге жету болып табылады.⁹⁵

Құран Кәрімге сәйкес, *дуат* оның аяттарын оқып, рухани тазарып, адамдарға білім беруі керек. Пайғамбарлар ұсынған бұл міндеттер *дағуаттың* маңызды компоненттерін білдіреді. Бірден, *дуаттардың* негізгі жұмыс бағыты – бұл олардың өздері және өз топтары. Жақсы үлгі көрсету арқылы олар бірден басқаларға Құдайға деген сенім ұялата отырып, үлгі бола алады, сонымен қатар мұсылмандарды да, басқа дінге кірушілерді де дін мен уахи бойынша тәрбиелеп, олардың Құранмен байланысын сынайды. *Дуаттар* шындықты жасырмай суреттейді, сенім туралы хабарды материалды өмірдің әсерінен босатып жеткізеді. Әлеуметтік деңгейде және бірнеше Құранның баяндамаларынан кейін *дауийа* исламдық жолдауды материалдық пайда туралы ойламай-ақ жеткізе отырып, қалау мен ашкөздіктен арылтады.

Дау'ийа (арабша: الدعية) міндеттері сонымен қатар оның жеке және әлеуметтік дамуы мен діни және дүниелік әлемді бірлесе шешуге қабілеттілігінен тұрады. Бұл міндеттер діни мұғалімдердің, уағызшылардың немесе ғалымдардың дәстүрлі міндеттерін жай ғана бейнелемейді, керісінше, исламдық өзгертулер ықпал ететін және өзгерістердің оң агенттері ретінде әрекет ететін жаңа көзқарасқа сәйкес келеді. Бұл Әл-Газалидің *дағуат* туралы кең түсінігі оның *дуаттардың* міндеттерін түсінуіне қалай әсер еткендігін көрсетті. Мұндай жауапкершіліктің кең спектрі, *дауийа* міндетін көп қырлы, күрделі және қиын етеді, олардың алға басуы мен қосқан үлесін бағалау сәл қиындатылады. Бұл міндеттер сонымен қатар жан-жақты жауапкершіліктің алуандық және серпінді мәнеріне ауысқанын көрсетеді. Бұл *дуаттың* назарын кеңейтеді, жалпы *дағуатты* исламдық өзгертулердің түйінді құралына айналдырады, сонымен қатар исламдық өзгертулер мен *дағуаттың* арасындағы айырмашылықтарды ажыратады.

Әл-Газали сонымен бірге бейбіт және оң исламдық өзгертулер мен жергілікті және әлемдік өмірді жақсартуға қатысатын адамдар мен топтар үшін жауапкершілікті белгіледі. Бұған уағызшылар, теологтар және исламдық өзгертулер қозғалыстарының мүшелері қатысты. Алайда оның сынының көп бөлігі діни уағызшылар мен ғалымдар болып саналатын

дуатқа бағытталған. Әл-Ғазали екі санатты да есте сақтайды, бірақ әрқайсысының жауапкершіліктерін бөлмейді.

Дуаттың рухани және адамгершілік біліктілігі

Әл-Ғазали *дуат* өзін-өзі тәрбиелеуге өте қажет⁹⁶ деп санайды және өз ішіне көпшілікке қарағанда діни және адамгершілік ізгіліктің үлкен деңгейін іске асыру қажет. Мысалы, *дуат* сенім мен сенімділіктің, ынта мен ізгіліктің жоғары дәрежесіне жетуі керек. Бұл үшін кез-келген кемшіліктер мен рухани ауруды емдеу үшін өзін-өзі себеп/себептерін анықтап, өздерінің ақылақтық және рухани күйлеріне мұқият болуды талап етеді. Олар сонымен қатар өз дәрістерін тек аудиторияға ғана қатысты емес, өздеріне де қатысты деп есептемеуі керек еді.

Әл-Ғазали үшін ашкөздік пен дүниеқоңыздық *дағуатқа* сәйкес келмейді. *Дуат* өз жұмысының орнына материалдық сыйақы іздемейді және қажет етпейді.⁹⁷ Әл-Ғазали үшін *дуат* шығармашылығында табылған бұл жанқиярлық кездейсоқ емес, өйткені даийяның адамгершілік сипатының орталық негізі оның Құдаймен рухани байланысында жатыр. *Дағуатты* қабылдаған кезде, *дуаттар* өздерінің қанағаттануын емес, Құдайдың қанағаттануын іздеулері керек және олардың ниеттері үнемі не істесе де Құдай үшін істеп жатқандығына бағытталуы керек, ал мұны істеу шын жүрексіз және Құдаймен жағымды байланыссыз мүмкін емес.⁹⁸ Сәтті *дуаттар* дегеніміз – адамдарға үлгі ретінде басшылық жасайтындар, өздеріне ғибадат етуде, жүріс-тұрыста және күресуде пайғамбарлық сипат таныта отырып, үлгі боларлық адамдар. Жалпы, *дуаттар* дінге деген көзқарас пен *дағуат* стильге қатысты Ислам ілімдерін ұстанып алдамшы пікірлерден аулақ болу керек, сонымен бірге адамдардың жүректеріне жету керек.⁹⁹

Сонымен қатар, *дуаттар* өзін-өзі ақылақтық және академиялық тұрғыдан жетілдірулері керек, өйткені дамыған қоғамдар зияткерлік, ғылыми және ақылақтық көшбасшылық саласында сәтсіздікке ұшыраған төменгі деңгейге назар аудармайды. *Дуат* қайғы-қасірет шеккен адамдардың қайғысына ортақтасып, оларға денсаулық пен сауығуды тілеуі керек, сәтсіздікке ұшыраған кезде оларға көмектесуі керек, олардың қайғы-қасіретіне қамқор болып, оларды әділетсіздіктерден қорғауы керек, сондай-ақ қатыгездік пен қорлық көрген адамдардың тобына қосылуға

тиіс. *Дуат* – адамдардан аулақ болудың орнына адамдармен байланыс орнату және оларды өздерінен қудаламай жақсы хабармен бөлісуі қажет. Мұның бәріне қоса жеке дау-дамайлардан жоғары тұрып, адамдарды айыптамау керек.¹⁰⁰

Қорыта айтқанда, *дуаттың* басты алаңдаушылығы – адамдарды үйрету, еске түсіру, бағыттау және Жаратушысына оралғанға дейін үміт мүмкіндіктерін беру. Олар басқаларды ынталандырады және олардың жақсылығына үміттенеді, егер алға қойылған *дағуат* мақсаттары орындалса қанағаттанады, және қоршаған жағдайлар *дағуатты* қолдамаса үмітсіздіктен аулақ болады.¹⁰¹

***Дуаттардың* білім беру біліктілігі**

Әл-Газали Құран аясында ұлыстардың құдайдан іріктелуі қандай да бір этникалық немесе географиялық терминдерге емес, олардың адамзатқа пайдалы зияткерлік және адамгершілік қасиеттеріне байланысты деп есептеді.¹⁰² Әл-Газали үшін *дуаттардың* жетістігі олардың кең және терең білім алу ұмтылысына байланысты. *Дуат* – өмірді және оның қоршаған ортаның әсерін түсіну үшін әдебиеттің барлық түрлері мен адам ойындағы тенденциялар туралы оқуы керек; олар сенім, атеизм, пәлсапа және сүннет туралы оқып¹⁰³, құлдырау кезеңіндегі материалдарды оқудан аулақ болу керек. Әл-Газалидің айтуынша, *дағуат* Құран мен Сүннетті білуді қажет етеді. Мұсылман халифаларының тарихын және олардың қазіргі жағдайларын жан-жақты тексеруді түсіну үшін бірдей маңызды.¹⁰⁴

Әл-Газали араб тілі мен әдебиетінің тиімді жағдайдың алдын-ала шарты ретіндегі рөлін атап өтті. Араб тілін үйрену адамдарға мұсылмандар туралы білуге көмектеседі, оларды аянды түсінуге итермелейді және діннің таралуына себептес болады. *Дуаттың* зияткерлік қалыптасуы гуманитарлық ғылымдарды, оның ішінде әдепнама мен әлеуметтік және саяси пәлсапаны зерттеуді қамтиды. Сонымен қатар олар ойлаудың заманауи үрдістерін білуі керек.¹⁰⁵ Тиімді *дағуат* социология, экономика, білім және жантану білімдерін талап етеді. Тиісінше, *дуаттар* адамзат ғылымдарына исламдық тұрғыдан қарау керек. Соңында, *дуаттың* зияткерлік қалыптасуына жаратылыстану ғылымдарын зерттеу қосылуы керек. Олар табиғи ғылымдары, соның ішінде химия, биология және астро-

номияны білуге, сондай-ақ география, ботаника және жануарлар туралы ғылымдармен танысуға тырысуы керек.¹⁰⁶ Аталған ғылымдар Әл-Ғазали үшін өте маңызды, өйткені олар *дуаттарға* тұжырымдамаларын түзетуге, табиғи әлеммен байланысын үйлестіру және оларға терең басшылық беруге көмектеседі.¹⁰⁷

Қорыта айтқанда, Әл-Ғазали академиялық ғылымдардың әр түрлі бағыттарын меңгерген өте білімді тұлғалар болатын *дуаттардың дағуат* үлгісін мәнерлеуге тырысады. Алайда оның нұсқасы энциклопедиялық ақыл-ойы бар, әлеуметтік-білікті, ғылыми-зерттеу салаларына қолдана алатын ақылға қонымды немесе дәстүрлі, табиғи немесе ақылақтық көп салалы көзқарасты талап етеді.¹⁰⁸

Дуаттар мәселелері

Әл-Ғазали көптеген мәселелер мен қиындықтарға назар аударды. Оларға мәдениет пен әдет-ғұрып мәселелері, діни тәжірибесі нашар үлгілі адамдар болмауы, әйелдердің дәрежесі төмен, білім беру жүйесі әлсіз, оқу орындарының жеткіліксіздігі, тұрмыстық жағдай туралы мұсылмандардың қате түсініктері, заңдық айырмашылықтар, Құрандағы күшін жою (*ән-наسخ фи-Әл-Қур'ан*; арабша: *في القرآن النسخ*), дүниелік өмірдегі сәтсіздік және ықпалды шетелдік мәдениеттер. Мұның бәрі Әл-Ғазали үшін өте маңызды сынақтарды туғызады, әсіресе *дағуат* ақылды әрі кең қарым-қатынасты қажет етеді, ал мұсылмандардың алдында тұрған жағдай экономикалық және ғылыми тұрғыдан артта қалады.¹⁰⁹

Әл-Ғазали үшін зияткерлік және мәзһабтық айырмашылықтар мұсылмандар арасында терең жарылыстар тудырып, жергілікті және халықаралық деңгейде әлеуметтік міндеттерді ескермеуге мәжбүр етті. Мұндай ескерусіздік өз кезегінде мұсылмандардың туа біткен болмысымен емес, сыртқы діни пішіндермен әуестенуінен туындайды.¹¹⁰ Мұсылмандық жеке тұлғаны пайдаланатын зияткерлік, әлеуметтік немесе саяси және мәдени ықпалдың құлдырауының келесі себептері бар. Ұзақ уақытқа созылған надандық күйі сонымен қатар зерттеулердің жетіспеуіне әкеліп соқтырды және бүлінген мәдениеттер мен шатасқан саяси қозғалыстарға қауіп төндіруге мүмкіндік берді. Нәтижесінде исламның әмбебап хабары біртіндеп құлдырады.¹¹¹

Әл-Ғазалидің пікірінше, мұсылмандар Исламның жолдауын бейнелейтін мінсіз мысалдар келтіріп, илаһи ілімдер мен құндылықтардың шынайы қабылдаушылары ретінде әрекет етулері керек. Әл-Ғзаали жолдауы бар ұлт өзінің өмірлік жүйесін осыған сәйкес құруы керек деп тұжырымдады. Осылайша, мұсылмандардың жақсылығы олардың шекарасынан көрініп, бүкіл әлемге тарайды.¹¹² Мұсылмандық үлгі әр түрлі институттар арқылы өз азаматтарына қамқорлық жасауы, әділеттілікті қолдауы, бейбітшілікті жақтауы және материалдық құмарлықтарға қарсы тұруы керек мұсылман үкіметтері түрінде де болуы мүмкін. Әл-Ғазали егер ислам жақсы үлгі боларлықтай болса, мұсылмандардың жоғары пайызы білім алуды талап етеді деп болжаған.¹¹³ Әл-Ғазали үшін мұсылмандар экономика мен әлеуметтік дамудың маңызды салаларында сәтсіздікке ұшыраса немесе өмір мен оның ғылымдары туралы түсініктері аз болса гүлденбейді.

Әл-Ғазали үшін қазіргі кездегі мұсылмандардың әлеуметтік жағдайы *дағуаттың* өркендеуіне әсер етіп қана қоймай, сонымен бірге исламның құндылығына және адамзат одан қаншалықты пайда көретініне күмән тудырады.¹¹⁴ Ол үшін мұсылмандардың көзқарасы мен әлеуметтік ыдырауы адамдарды сенімнен шошытуы мүмкін. Қазіргі уақытта мұсылмандар басқаларға және олардың діни жетекшілеріне басшылық ете алмайды. Әл-Ғазалидің айтуынша, мұсылмандар ислам дінінің құндылықтары мен ілімдерін, не *дағуат* іс-шараларды тұжырымдауда болсын, не діни таныстырылым әдістерінде құра алмады.¹¹⁵ Жолдауды жүзеге асыруға қабілетті адамдарды қалыптастыру үшін діни білім мен ақылақтық үлес негізін дамытудан гөрі, Әл-Ғазалидің пікірінше, мұсылман мәдениеті (*сақафа*) зиятты оқшаулауға әкелді.¹¹⁶ Оның көзқарасында, әдет-ғұрыптардың көпшілігі негізсіз және өз бастауын артта қалушылық кезеңдерінде алады.

Әл-Ғазали сонымен бірге көптеген мәселелерді талқылады. Біріншіден, ол мұсылман тарихын зерттеп, нашар діни тәжірибелер алға басуға айтарлықтай кедергі келтірді деп тұжырымдады. Екіншіден, осы дүниелік өмір мен ақырет арасындағы қақтығыстар өте ауыр шығындарға алып келді және екі үлкен әділетсіздікке әкелді: адамдардың өмірге деген құлшынысын түсінбеу немесе қолдамау, Құдайдың басшылығын түсінбеу немесе діни талаптарды сақтамау. Үшіншіден, бұл үзу (ән-насх) дуатын

дұрыс түсінбеу. Әл-Ғазали жоюды теріске шығарып, оны *дағуаттың* табиғатының сұлулығына нұқсан келтіреді деп санады. Төртіншіден, бұл *дуаттардың* ұсақ-түйек қақтығыстарға әуестенуі, тіпті әуесқойлық. Ақырында, жақсылыққа итермелейтін, жаңа зияткерлік өрістерді зерттейтін, ішкі және сыртқы дамудың, жетістіктер мен жеңілістердің ізін қалайтын *дағуат* институттарының жоқтығы.¹¹⁷

Зияткерлік дамудың стресстен көрініп тұрғандай, Әл-Ғазали исламдық білім шеңберінде дінді жетілдіру мәселесін талқылады. Әл-Ғазали ақиқаттың уақыт кеңістігі себепшарттарымен үйлесіп, *дағуаттың* нашарлаған күйін жоюға және ислам мәдениетін кеңінен таратуға ұмтылып, *дағуат* тұжырымдамаларды күшейтетін болды. *Дуат* мәселелерінің кез-келген шешімі, Әл-Ғазалидің пікірінше, жалпы қоғамның жалпы жағдайын жақсартуға қосқан үлесін білдіреді.

***Дуат* сыны**

Әл-Ғазалидің *дуат* сыны нақты адамдарға немесе топтарға бағытталған және ол жалпы мәселелерге сын жасай алды. Алайда, егер оның көзқарасы мен реңі аз арандатушылыққа және құрылымдылыққа ие болса, онда оның сыны одан да пайдалы болуы мүмкін еді. Әл-Ғазалидің сыны белгілі дәрежеде сәтті болды, өйткені ол *дағуат* туралы қазіргі дәрісті, оған байланысты әр түрлі құқықтық мәселелерді, сондай-ақ *дағуат* қағидаларын және оларды қоғамда қалай түсінетінін немесе аударатындығын тудырды немесе ашты. Алайда, Әл-Ғазалидің сыны шешілмеген мәселелерді көтереді, біртектілікті, нысандылықты немесе дәйектілікті бейнелейтін жүйелі әдістемеге әкелмейді және қазіргі заманға сай жүйелі, бірақ кең көлемді түзету күшінің қажеттілігін көрсетеді. Әл-Ғазалидің мінсіз *дуат* бейнесі бірқатар маңызды сұрақтар тудырады. Біріншіден, сол «*дуат*» дәстүрді қазіргі заманмен біріктіреді және дағдыларын *дағуатты* әлеуметтік-экономикалық және мәдени мәнмәтінін түсіну тұрғысынан пайдаланады. Егер солай болса, онда кез-келген талқылау пәндердің бірігу үдерісіне, сондай-ақ исламға да, қазіргі заманғы білімге *дағуат* тұрғысынан қарау үшін қандай әдіснаманы қабылдауға бағытталуы керек еді. Әл-Ғазалидің *дуаттардың* білім стандарттарына баса назар аударуы исламдық білім беру мекемелерінің қандай типтері көзделген түрлі дағдыларды игеруіне көмектесе алады деген сұрақ туғызады. Бұл тағы да болашақ, оқу жоспары және кадр мәселесіне әкеледі. Әл-Ға-

залидің өзі айтқан мәселелерді қалай шешуге бейжай қарауы, оның іске асырудың егжей-тегжейлі бағдарламасын жасамай-ақ, жалпы *дағуат* және *дуат* мәселелерін көтерумен айналысқанын күшейтеді.

Төртінші тарау

Әл-Ғазалидің *дағуат* әдістемесіне көзқарасы

Бұл тараудың басты тақырыбы - Әл-Ғазалидің *дағуат* әдістемесі. Алдымен оның *дағуатқа* деген көзқарасы және бастапқылықтар туралы түсінігі, сондай-ақ, *дуаттың* рецептивті интеллект пен діни уағызға қатынасын қарастырады. Екіншісі, *дағуаттың* ислам заңдарымен байланысын қарастырады. Үшіншісі, *дағуатпен* әйелдерге қатысты. Әл-Ғазали мұнда әйелдерге қатысты көптеген заңды сұрақтарды әйелдердің қоғамдық және саяси өмірге қатысуын заңдастыратын және тек ерлер емес, әйелдер исламды өзгертулер лауға оң үлес қоса алады деген ұстанымды қолдайтын шеңбер жасау үшін қайта түсіндіреді.

***Дағуатқа* көзқарас**

Дағуатқа деген көзқарас, оның білімі мен тәжірибесін діни жеткізілімге айналдырады. Сондай-ақ, ол *дағуаттың* басымдықтарын, оның назар аударатын салаларын және қоғамға әсер етуін көрсетеді. Әл-Ғазалидің айтуынша, *дуаттар* өз нанымдарын Жаратушыны және илаһи сипаттарды таныту кезінде белгілі бір мәнерді ұстанатын Құранның әдіснамасына сәйкес келтіруі керек.¹¹⁸ Ол үшін діни ақиқаттардың шынайы аудармасы және исламдық нанымдар мен заңдардың шынайы түсіндірмесі *дағуатқа* жатады.¹¹⁹ Әл-Ғазалидің пікірінше, *дағуат* негізінен екінші дәрежелі заңды пікірлермен емес, Алланың бірлігін түсінумен айналысады, бұл жақсылыққа әкеледі және адамдарды міндетті діни әрекеттердің айналасына біріктіреді.¹²⁰

Соған қарамастан, Әл-Ғазали заңға қайшылықтардың *дағуатқа* көзқарасқа әсер етуімен шамадан тыс айналысқандай болды. Дауды құқықтық айырмашылықтардың құрсауынан босату үшін ол «ислам заңдарындағы рақымшылық» дегенді ұсынды. Мұндай көңіл оның заңдарды дұрыс түсіну және қолдану туралы алаңдаушылығын күшейтеді. Әл-Ғазали-

дің пікірінше, олар исламды екінші дәрежелі заңды шешімдерге немесе дінтанулық пікірталасқа шолу ретінде ұсынған кезде мұсылман қоғамын әлсіретеді немесе адастырады.¹²¹

Діни уағыздың дәстүрлі түрімен қатар, яғни жұма уағызымен бірге Әл-Ғазали өзінің «*альбиям аль-даауи*» (*дағуат* ақпараты) деп атағанын меңзейді. Бұл шындықтың таралуы және адамзаттың әл-ауқатын қолдау туралы хабарды адал түрде жеткізу.¹²² Сонымен қатар, Әл-Ғазали қазіргі уағыздардың *дағуатқа* жақындауға әсері туралы көбірек ойланған сияқты. *Дағуат*, уағыз және кәсіби мансап арасындағы айырмашылықтар оның жазбаларында кейбір мұсылмандардың *дағуатты* тек діни уағыз, белгілі бір киіммен киіну немесе көрші ауылға күндізгі сапармен барумен шектеу ретінде қабылдауына себеп болды. Бұл түсінік қоғамнан, мектептен және академиялық ізденістен алшақтауға әкелді.

Дағуаттың негізі ретінде Құранға назар аударсақ та, *дағуаттың* заң талаптарына сәйкестігін қарастырсақ та, Әл-Ғазали *дағуатқа* қатысты исламдық әдісті түсінуге және қолдануға шынайы қызығушылық танытты. Оның *дағуатқа* көзқарасы аянның талаптары мен салдарын қамтиды, бірақ бұл жай теориялық болжамдар жиынтығы емес; ол *дуаттардың* адамгершілік кейіпкерлерін нығайтуды көздейді. Осындай адамгершілік құзыреттіліктің жоқтығы *дағуатты* күйретеді және мүдделі қоғамдастықтарда күдік туғызады. Әл-Ғазали үшін *дағуатқа* деген көзқарас *дуаттың* жеке құрамымен өрілген және дұрыс әрі тиімді діни түсінікті қалыптастыруға бағытталған.

Дағуаттың Заңды әдіснамасы (Фикх әд-дағуа)

Әл-Ғазали *дағуат* туралы да, заң туралы да тәуелсіз пікірлер жүргізді, біріншіден, *дағуат* мәселесін және оны қалай түсіну, оған жақындау және қабылдау керек, екіншіден, заң және оны қалай түсіндіру керек деген мәселені шешіп, *дағуат* мүддесіне қызмет ету үшін қолданды. Әл-Ғазали *дағуат* мақсаттарына сәйкес болу және оны қолдау қажеттілігін атап өтті. Ол үшін оған *дағуатқа* қатысты заңгердің де, теоретиктің де екі түрлі ұстанымын ұстануға тура келді.

Содан кейін Әл-Ғазали исламдық заң ғылымына қайта оралғанда өзекті мәселелерді шешуге ұмтылды, бұл оның пікірінше, *дағуатқа* кедергі келтіріп, оның үлгісіне теріс әсер етті. Бұл оның *дағуат* туралы заңдарды зерттегені жай ойланудың жүйелі әдістемесін құруға онша назар аудармай, іс-тәжірибелік шаралардың болғандығын көрсетеді. Оның заңдылықты үнемі қолдануды қамтамасыз ете алмайтын көптеген заңдық артықшылықтарынан немесе оны *дағуатпен* біріктіру мәселесі бойынша жүйелі әдістемесінен көрінеді.

Әл-Ғазалидің алаңдаушылығы – исламдық заң ғылымдары үкім шығарып, мұсылман еместерді исламнан алыстатпауы және күнәкарларды басшылықтан тайдырмауы болды. Әл-Ғазали заң мен *дағуаттың* өзара байланысының кең шеңберін жасайды, бірақ әрқашан *дағуаттың* ең жақсы мүдделеріне баса назар аударады. Мысалы, ол сазға, яғни музыкаға тыйым салу туралы заңды шешімді талқылады, бұл сенімге кедергі болмауы керек деп санайды. Ол мұны әсіресе батыс қоғамдарына қатысты деп санайды, оған байланысты саз, яғни музыка/ән немесе әйелдердің бет-әлпетін жабу мәселесі көтерілмейді. Әл-Ғазалидің «*дағуат*» үшін заңды әдістемесі, соған қарамастан, батыстық қоғамдардың мұсылман тәжірибелеріне қатысты әсерлерімен терең айналысып отырғандығын және оның «*дағуат*» мүддесіне деген алаңдаушылығын және қатыстырылған адамдардың оң әсері туралы арманы оны әлсіз хадистерді қабылдауға мәжбүр етті (*ахадис дауфа*).

Әл-Ғазалидің еңбегі, сонымен бірге, ішкі және сыртқы мәселелерді шешетін заманауи мәселелерді батыл түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Әл-Ғазалидің күш-жігері нәрестелік кезеңінде болғанымен, осы уақытқа дейін *дағуаттың* заңмен байланысын қоршап тұрған шиеленісті тыныштықты бұзып, заман талабына сай *дағуат*, заңдар мен исламдық ілгерілік туралы дәрістің негізін қалады.

Сондай-ақ, ол мұсылмандарды *дағуат* құбылыстарына, әсіресе батыс қоғамдарындағы мәдени және діни көріністерге және жалпы мұсылман қоғамдарының адамзатпен қарым-қатынасының шынайылығына тиісті назар аударуға шақыратын жаңа талдау тәсілін құрды.

Әйелдер және Дағуат

Әл-Ғазали әйелдерге қатысты кейбір теориялық болжамдарды қайта қарастырды, өйткені әйелдерге қатысты зиянды мәдени түсініктер мен әдет-ғұрыптар ислам атынан әйелдердің позициясы мен үлесіне кері әсерін тигізді. Әл-Ғазали діни түсіндірмеге еніп жатқан мәдени инфильтрация, әйелдер мәселесіне деген көзқарастың сәтсіздігі және әйелдерге қатысты әртүрлі сұрақтарға қатысты құқықтық көзқарастарды қайта қарау қажеттілігі туралы бірнеше рет талқылады. Әл-Ғазали үшін әйелдер мәселесін шынайы түсіну олардың қазіргі қоғамға қосқан үлесіне қатысты дұрыс көзқарасты қамтамасыз етеді.

Әл-Ғазали әйелдерге қатысты Құранның ілімдері мүлдем еленбейді деп сендірді. Әйелдер өздерінің мұрагерлік үлестерін сирек алатын, олардың некеге қатысты мәселелері сирек кездесетін,¹²³ және білімсіз діндар адамдар қорланып, надандықта қалдырылған. Нәтижесінде олар өздерінің діни міндеттері мен өмірдегі жауапкершіліктерін ұмытып кетті.¹²⁴ Әл-Ғазалидің пікірінше, бұлар сияқты әлеуметтік және мәдени әдет-ғұрыптар әйелдердің мәртебесінің төмендеуіне, мысалы, әйелдердің экономикалық құқықтарынан бас тартуына айтарлықтай ықпал етті.¹²⁵ Сонымен қатар, бұл адам – жасалынған әдет-ғұрыптар мен түсініктер әйелдердің қоғамға қосқан үлесін қиындатып, оларды өмірде де, дінде де елеусіз етеді және осылайша надандықтың қараңғылығын сақтап, ислам ілімдерін бұзып, әйелдердің, сол арқылы бүкіл халық білім деңгейінің төмендеуіне әкеледі. Әл-Ғазали үшін бұл әдет-ғұрыптар әйелдердің жағдайын әлсірету арқылы ерлердің мәртебесін көтеріп, әйелдерді табиғи ләззат аймағымен ғана шектетті. Әйелдердің адамгершілік позициясы ар-ұждан арқылы қарастырылады, ал, мысалы, ұлдың дұрыс емес әрекеті жастықтың ойын-сауығы болып саналады, ал әйелдің қате әрекеті оның салдары ауыр болатын ұят деп саналады.

Әл-Ғазалидің іс-шаралары әйелдердің жағдайына қатысты жаңа заңды түсіндірмелер беру болды. Ол, мысалы, әйелдердің бетін жабуын талап ететін ешқандай даусыз беделді ислам мәтіні жоқ деп сендірді. Әйелдердің ұстанымын қалпына келтіру үшін Әл-Ғазали жаңа түсінікке ие болады және әйелдердің әлеуеті мен мүмкіндіктерін ашады деп санайтын әртүрлі түсіндірулерді қарастырды.

Қорытынды

Әл-Ғазали исламдық өзгерістердің кең спектрі шеңберінде *дағуаттың* заманауи үлгісін дамытуға ұмтылды. Оның үлгісінде *дуаттар* тек дерексіз діни ілімдерді немесе адамгершілікті жеткізушілер ғана емес, сонымен бірге оң өзгерістер агенттері болып табылады. Сонымен қатар, *дағуат дуаттардың* міндеті емес, керісінше діни өмірді, сонымен қатар мұсылман қоғамының экономикалық стандарттарын жақсартуды көздейтін әлеуметтік және ұжымдық жауапкершілік ретінде қарастырды. Уағыз өз қызметіне тек уағызшыларды, муфтилерді және дінтанушыларды ғана емес, сонымен қатар «*Таблиғи жамағат*» (арабша: جماعة التبليغ, қазақша аудармасы: «Хабарландыру тобы») сопылар мен сәләфилер сияқты топтардың дәстүрлі кеңістігінен асып, әлеуметтік және ғаламдық өзгерістерге үлес қосатындардың барлығын қосады.

Ол үшін діни уағыз тек жауапкершілікті ғана білдірмейді, сонымен қатар зияткерлік өзгерістер мен ақылақтық өзгерістер үдерісін көрсетеді. Мұндай үдеріс ашық және біртұтас, әртүрлілікті және дін мен қоғамның байланыс нүктелерін қамтиды. *Дағуаттың* осы көп қырлы сипатын ескере отырып, Әл-Ғазали мәдени-географиялық шекаралардан шығатын, діни дәстүрлерді жаңаша және рационалды түсінуді ұстанатын және мұсылман *дағуатының* ағымдары мен топтарының заманауи үлестерінен бөлінеді. Әл-Ғазалидің *дағуат* нұсқасы *дағуат* жасау үшін қолайлы жағдайды қалыптастыруға үнемі исламдық мәселелерді қамтиды. Исламды әртүрлі адамдар мен ұлттарға енгізуді талап ететін әмбебап сипатты ескере отырып, Әл-Ғазали нұсқасы байланыс, түсіну және өзара әрекеттесу, әсіресе Батыс елдерімен көпір құруға, сондай-ақ мұсылман қоғамының өзінде әмбебап байланыс арналарын кеңейтуге тырысады.

Әл-Ғазалидің *дағуат* нұсқасы орта ұстанымды қолдайды. Шынында да, Әл-Ғазалидің көрнекті, құрылымды және жан-жақты үлестерінсіз *дағуат* пен исламдық өзгертулер жөніндегі дәрістер жинағының жай-күйін түсіну қиын. Ол білімнің маңыздылығына, еркін қоғамға берген маңызды салмағына, кедейлер үшін лайықты өмір сүру дәрежесін ықпал етуге, жеке басының жоғары сапасына шақыруы және жанашырлықпен ағартушы және қоғамдық сыншы зияткер рөлі, осының барлығы Әл-Ғазалиді өз өміршағында да, ғасырлардағы ең маңызды зияткерлік мұсылман ойшылдары мен өзгертулер торларының бірі ретінде келешекте де беделін сақтайды.

Автор

БЕНАУДА БЕНСАИД – исламтану бойынша бакалавр дәрежесін иеленген (Әл-Әмір Абдель Кадир университеті, Константин, Алжир), исламдық ашулар білім магистрі және докторы (Халықаралық ислам университеті, Малайзия). Ислам зерттеулері магистірі (МакГилл университеті, Канада). Қазіргі уақытта ол Сауд Арабиясының Джидда қаласында, Эф-фат университетінің өнер және ғылым колледжімен ынтымақтаста.

Әдебиеттер

1. Исхақ Фархан, “Калима Джамиият фи Әл-Дирәсәт уа Әл-Бухус Әл-Ислямийя”, Әл-Ата’ Әл-Фикри ли Әш-Шәйх Әл-Ғазали, 20-шы бет.
2. Мұхаммед Имара, Әш-Шәйх Мұхаммад Әл-Ғазали уа Әл-Мауқи Әл-Фикри уа Әл-Марик Әл-Фикрийя (Каир: Дар Әс-Салям ли Әт-Тибәа уа Ән-Нашр уа Әт-Таузи, 2009 жыл), 29-шы бет.
3. Мұхаммед Әл-Ғазали, Джураат Джадида мин аль-Хакк Әл-Мурр (Ашы шындықтың жаңа мөлшерлері) (Гиза, Мысыр (арабша: مصر): Нахдат Миср ли Әт-Тибәа уа Ән-Нашр уа Әт-Таузи, 2004 жыл), 6-шы том, 44-ші бет.
4. Мұхаммед Әл-Ғазали, «Қиссат хаят Әш-Шайх», (Әл-Ғазали туралы естеліктерден үзінділер: Өмір тарихы) Ислямийят әл-марифа, 7 (1997 жыл), 155-ші бет.
5. Мұхаммед Әл-Ғазали Тааммулят фи Әд-Дин уа Әл-Хаят (Дін және өмір туралы ойлар) (Гиза: Нахдат Миср ли Әт-Тибәа уа Ән-Нашр уа Әт-Таузи), 44-ші және 46-шы беттер.
6. Ахмад Ассал, «Аль-Джауаниб аль-Нафсия уа аль-Хулукия, яғни «Жан-сезімдік және әсершіл қырлар», Әл-Ата’ Әл-Фикри ли Әш-Шәйх Әл-Ғазали, 28-ші бет.
7. Әл-Ғазали, Әл-Ислам уа Аудауна Әл-Иқтисадия (Ислам және біздің экономикалық жағдайлар) (Дамаск: Дар Әл-Қалям, 2000 жыл), 62-ші бет.
8. Масуд Фаллусси, Әш-Шәйх Мұхаммад Әл-Ғазали Ғусн Басиқ фи Шадаратул-Хулюд (Әш-Шәйх Мұхаммед Әл-Ғазали, Мәңгілік ағашындағы биік бұтақ) (Каир: Мактабат Уахба, 2003 жыл), 24-ші бет.
9. Фалусси, Ғусн Басиқ, 28-ші бет.
10. Әл-Ғазалидың, “Қиссат Хайят ” кітабын қараңыз: 158-ші бет.
11. Сонда, 159-шы бет.
12. Сол жерде, 168-ші және 169-шы беттер.
13. Әл-Ғазали, Та’аммулят, 113-ші бет.
14. Әл-Ғазали, Кайфа Нафхам Әл-Ислям? (Исламды қалай түсінеміз?) (Дамаск: Дар Әл-Қалям, 2000 жыл), 28-ші бет.
15. Сонда, 30-шы бет.
16. Сол жерде, 32-ші бет.
17. Әл-Ғазали, Мин-Мақалят Әш-Шәйх Әл-Ғазали (Шәйх Әл-Ғазалидің очерктері) (Гиза: Нахдат Миср ли Әт-Тибәа уа Ән-Нашр уа Әт-Таузи, 2002 жыл), 2-ші том, 110-шы бет.

18. Өл-Ғазали, Сайхат Тахдир мин *Дуат* Өт-Тансир, 1-ші басылым, (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 2000 жыл), 33-ші бет.
19. Өл-Ғазали, Өл-Ислам уа Өл-Истибад Өс-Сияси (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 2003 жыл), 207-ші бет.
20. Өл-Ғазали, Кадхайф Өл-Хаққ (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 2002 жыл), 81-ші бет; Дустур Өл-Уахда Өс-Сақафийя, 9-шы бет.
21. Мұхаммед Имара, Өш-Шәйх Мұхаммад Өл-Ғазали, Өл-Мауқи Өл-Фикру және Өл-Маарик Өл-Фикрийя (Мұхаммед Өл-Ғазалидің Зияткерлік ұстанымы және пікірталастар) (Мысыр (арабша: مصر): Өл-Хай'а Өл-Мисрийя Өл-Амма ли Өл-Китаб, 1992 жыл), 31-ші бет.
22. Аль Кардауидың: Өш-Шәйх Өл-Ғазали кама Арафтұх, Рихлат Нисф Өл-Қарн (Өш-Шәйх Өл-Ғазалиді танығанымыздай, жарты ғасырдың саяхаты) кітабын қараңыз (Өл-Мансура, Мысыр (арабша: مصر): Дар Өл-Уафа ли Өт-Тибба уа Өн-Нашр уа Өт-Таузи, 1995 жыл), 31-ші бет.
23. Өл-Ғазали, «Қиссат Хаят», 197-ші бет.
24. Өл-Ассал, «Өл-Джауаниб Өл-Фикрийя», Өл-Ата 'Өл-Фикри ли Өш-Шәйх Өл-Ғазали, 54-ші бет.
25. Қараңыз: Саид Хауа, Фи Афақ Өт-Таалим (Бейрут, Ливан: Қасиетті Құран баспасы, 1980 жыл), 168-ші және 173-ші беттер.
26. Өл-Ғазали, Дустур Өл-Уихда, 236-шы және 237-ші беттер.
27. Өл-Ғазали, Өд-Дағуа Өл-Исламийя Тастақбил Қарнаха Өл-Хамис Ашар (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 2001 жыл), 68-ші және 92-ші беттер.
28. Өл-Ғазали, Өл-Хаққ Өл-Мурр, 3-ші том, 3-ші бет.
29. Халим Уайс, Өш-Шәйх Мұхаммад Өл-Ғазали, Тарихуху уа Джухудуху уа Ара'уху , 10-шы және 11-ші беттер.
30. Өл-Ғазали, Та'аммулят, 209-шы бет.
31. Өл-Ғазали, Мин Маалим Өл-Хаққ фи Кифахина Өл-Ислами Өл-Хадис (Қазіргі исламдық күресіміздің белгілері) (Гиза, Мысыр (арабша: مصر): Нахдат Миср ли Өт-Тибба уа Өн-Нашр уа Өт-Таузи, 2003 жыл), 95-ші және 96-шы беттер.
32. Өл-Ғазали, Мин Хуна На`лям (Біз мұнан білеміз) (Гиза, Мысыр (арабша: مصر): Дар Нахдат Миср ли Өт-Тибба уа Өн-Нашр уа Өт-Таузи, 2005 жыл), 95-ші бет.
33. Өл-Ғазали, Ма`а Аллах: Дирәсәт фи әд-дағуа уа әд-Дуат (Алламен серіктестікте: *Дағуат* және *дуат* зерттеуі) (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 2003 жыл), 92-ші бет.

34. Мин Мақалят, 3-ші том, 81-ші бет.
35. Сол жерде.
36. Әл-Ғазали, Ма'а Аллах, 18-ші және 19-шы беттер.
37. Әл-Ғазали, Қада'иф Әл-Хаққ, 81-ші бет.
38. Әл-Ғазали, Рака 'из Әл-И'ман, 23-ші бет.
39. Әл-Ғазали, Сирр Та'аххур Әл-Араб уәл-Муслимин (Арабтар мен мұсылмандардың артта қалу себептері) (Дамаск: Дар Әл-Қалям, 2000 жыл), 35-ші бет.
40. Әл-Ғазали, Хақиқат Әл-Каумийя Әл-Арабийя (Араб ұлтшылдығының ақиқаты) (Гиза: Нахдат Миср ли Эт-Тибаа уа Ән-Нашр уа Эт-Таузи, 2005 жыл), 49-шы бет.
41. Әл-Ғазали, Мин Ма'алим Әл-Хаққ, 148-ші бет.
42. Әл-Ғазали, Әд-Дағуа Әл-Исламийя Тастақбил, 7-ші бет.
43. Әл-Ғазали, Ма'а Аллах, 52-ші бет.
44. Сонда, 157-ші бет.
45. Әл-Ғазали, Илал уа Адуийя (Аурулар және емдеу) (Дамаск: Дар Әл-Қалям, 2003 жыл), 250-ші бет.
46. Сол жерде.
47. Әл-Ғазали, Ма'а Аллах, 171-ші бет.
48. Сол жерде.
49. Әл-Ғазали, Хуқуқ Әл-Инсан байна Таалим Әл-Ислам уа Илан Хай'ат Әл-Умам (Ислам ілімдері мен Біріккен Ұлттар Декларация арасындағы адам құқықтары.) (Гиза, Мысыр (арабша: مصر): Нахдат Миср ли Тибаа уа Ән-Нашр уа Эт-Таузи, 2004 жыл), 218-ші бет.
50. Әл-Ғазали, Мин Мақалят, 3-ші том, 90-шы бет.
51. Сонда, 1-ші том, 63-ші бет.
52. Әл-Ғазали, Джаддид Хайтака (Дамаск, Сирия: Дар Әл-Қалям, 2004 жыл), 59-шы бет.
53. Әл-Ғазали, Илал уа Адуийя (Дамаск, Сирия: Дар Әл-Қалям, 2003 жыл), 121-ші бет.
54. Әл-Ғазали, Джур'ат Джадида, 5-ші том, 51-ші бет.
55. Әл-Ғазали, Мин Мақалят, 1-ші том, 50-ші бет.
56. Әл-Ғазали, Кайфа Нафхам Әл-Ислам? 142-ші бет.
57. Әл-Ғазали, Джур'ат Джадида, 5-ші том, 51-ші бет.
58. Әл-Ғазали, Мин Мақалят, 1-ші том, 63-ші бет.
59. Әл-Ғазали, Илал уа Адуийя, 59-шы бет.
60. Әл-Ғазали, Джаддид Хайтака, 8-ші бет.

61. Өл-Ғазали, Ми'ат Су'аль (Жүз сұрақ) (Каир: Дар Өл-Мукаттам ли Өн-Нашр уа Өт-Таузи, 2004 жыл), 139-шы бет.
62. Өл-Ғазали, Залам мин Өл-Ғарб (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 1999 жыл), 39-шы бет.
63. Өл-Ғазали, Рака 'из Өл-Иман байна Өл-Ақл уа Өл-Қалб (العقل والقلب ركائز الإيمان هو) Ақыл мен жүрек арасындағы сенім негіздері), 82-ші бет.
64. Өл-Ғазали, Илал уа Адуйия, 120-шы бет.
65. Өл-Ғазали, Өл-Ғазу Өс-Сақафи, 18-ші бет.
66. Өл-Ғазали, Өд-Дағуа Өл-Исламийя, 168-ші бет.
67. Өл-Ғазали, Сирр Та'аххур, 148-ші бет.
68. Өл-Ғазали, Илал уа Адуйия, 237-ші бет.
69. Өл-Ғазали, Сирр Та'аххур, 94-ші және 95-ші беттер.
70. Өл-Ғазали, Өд-Дағуа Өл-Исламийя, 145-ші және 174-ші беттер.
71. Өл-Ғазали, Хумум Дайия (Дайия мәселелері) (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 2000 жыл), 3-ші бет.
72. Өл-Ғазали, Өл-Махауир Өл-Хамса ли Өл-Құр'ан Өл-Карим (Құран Кәрімнің бес тақырыбы) (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 2000 жыл), 57-ші бет.
73. Өл-Ғазали, Кайфа Нафхам Өл-Ислам?
74. Өл-Ғазали, Өл-Ислам уа Аудауна Өл-Иқтисадия (Ислам және біздің экономикалық жағдайлар) (Дамаск: Дар Өл-Қалям, 2000 жыл), 91-ші және 92-ші беттер.
75. Өл-Ғазали, Ақудат Өл-Муслим (Мұсылман ақидасы) (Дар Өл-Қалям, 1999 жыл), 13-ші бет.
76. Өл-Ғазали, Мин-Мақалят, 1-ші том, 63-ші бет.
77. Өл-Ғазали, Мин-Мақалят, 2-ші том, 147-ші бет.
78. Өл-Ғазали, Өл-Ислям уа Аудауна, 61-ші бет.
79. Өл-Ғазали, Хумум Да'ийя, 129-шы бет.
80. Өл-Ғазали, Сирр Та'аххур, 89-шы бет.
81. Өл-Ғазали, Илал уа Адуйия, 120-шы бет.
82. Өл-Ғазали, Сирр Та'аххур, 33-ші бет.
83. Сонда, 32-ші бет.
84. Өл-Ислам уа Өл-Истибдад Өс-Сияси, 92-ші бет.
85. Өл-Ғазали, Қада'иф Өл-Хаққ, 235-ші бет.
86. Өл-Ғазали, Өл-Ислам уа Өл-Истибдад Өс-Сияси, 87-ші бет.
87. Өл-Ғазали, Мұстақбал Өд-Дағуа (Дағуаттың болашағы) (Каир: Дар Өш-Шурук, 1997 жыл), 15-ші бет.
88. Өл-Ғазали, Өс-Сунна Өн-Набауийя байна Аһли Өл-Фикх уа-Өһлуль-

- Хадис (Пайғамбардың (с.ғ.с.) заңгерлер мен мухаддистер арасындағы сүннеті) (Каир: Дар Әш-Шурук, 2001 жыл), 74-ші және 75-ші беттер.
89. Әл-Ғазали, Ми'ат Су'аль, 296-шы бет.
  90. Әл-Ғазали, Залям мин Әл-Ғарб, 89-шы бет.
  91. Әл-Ғазали, Ми'ат Су'аль, 296-шы бет.
  92. Әл-Ғазали, Хаза Динуна (Бұл біздің дініміз) (Дамаск: Дар Әл-Қалям, 1999 жыл), 55-ші бет.
  93. Әл-Ғазали, Хуқуқ Әл-Инсан, 14-ші бет.
  94. Әл-Ғазали, Әс-Сунна Ән-Набауийя, 129-шы және 130-шы беттер.
  95. Әл-Ғазали, Хасад Әл-Ғурур (Мақтаньштың өнімі) (Дамаск: Дар Әл-Қалям, 2003 жыл), 107-ші бет.
  96. Әл-Ғазали, Ма'а Аллах, 186-шы бет.
  97. Әл-Ғазали, Мин Хуна На'лам, 95-ші бет.
  98. Әл-Ғазали, Әд-Дағуа Әл-Исламийя, 144-ші бет.
  99. Әл-Ғазали, Сирр Та'аххур, 40-шы бет.
  100. Әл-Ғазали, Джихад Әд-Дағуа байна Аджз Әд-Дахил уа Кайд Әл-Харидж (Ішкі кемшіліктер мен сыртқы қиындықтар арасындағы *Дағуаттың* күресі) (Бейрут: Әд-Дар Әш-Шамийя, 1999 жыл), 64-ші бет.
  101. Әл-Ғазали, Мушкилят фи Тариқ Әл-Хаят Әл-Исламийя (Исламдық өмір жолындағы мәселелер) (Каир: Нахдат Миср ли Эт-Тиббаа уа ӘнНашр уа Эт-Таузи, 2003 жыл), 137-ші бет.
  102. Әл-Ғазали, Хасад Әл-Ғурур, 21-ші бет.
  103. Әл-Ғазали, Мин-Мақалят, 3-ші том, 165-ші бет.
  104. Әл-Ғазали, Ма'а Аллах, 193-ші бет.
  105. Сонда, 216-ші және 217-ші беттер.
  106. Сонда, 215-ші бет.
  107. Әл-Ғазали, Мушкилят, 117-ші бет.
  108. Әл-Ғазали, Сирр Та'аххур, 95-ші бет.
  109. Әл-Ғазали, Мин-Мақалят, 3-ші том, 28-ші бет.
  110. Сонда, 100-ші бет.
  111. Әл-Ғазали, Мұстақбал Әл-Ислам, 163-ші және 164-ші беттер.
  112. Әл-Ғазали, Кайфа Нафхам Әл-Ислам? , 79-шы және 80-ші беттер.
  113. Әл-Ғазали, Рака'из Әл-Иман, 159-шы бет.
  114. Әл-Ғазали, Хумум Да'ия, 3-ші бет.
  115. Әл-Ғазали, Кайфа Нафхам Әл-Ислам? , 25-ші бет.
  116. Әл-Ғазали, Мин-Мақалят, 2, 1-ші бет.
  117. Әл-Ғазали, Әд-Дағуа Әл-Исламийя, 90-шы бет.

118. Әл-Ғазали, Хумум Да'ийя, 129-шы бет.
119. Әл-Ғазали, Қада'иф Әл-Хаққ, 168-ші бет.
120. Әл-Ғазали, Турасуна Әл-Фикри фи Мизан Әш-Шар уа Әл-Ақль (Біздің ақыл-парасат пен ақыл-ойдың мұрасы) (Каир: Дар Әш-Шуруқ, 2003 жыл), 175-ші бет.
121. Әл-Ғазали, Әд-Дағуа Әл-Исламийя Тастақбил, 147-ші бет.
122. Әл-Ғазали, Әд-Дағуа Әл-Исламийя Тастақбил, 179-шы бет.
123. Әл-Ғазали, Әс-Сунна Ән-Набауийя, 54-ші бет.
124. Әл-Ғазали, Әл-Ислам уа Әт-Тақат Әл-Му'аталла, 96-шы бет.
125. Әл-Ғазали, *Дустур Әл-Уихда Әс-Сақафийя*, 169-шы бет.

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы – оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы.

Мұхаммед Әл-Ғазали (1917-1996 жылдар) басқаларды Исламға шақыру міндетіне деген адалдықпен мұсылмандарды исламды ең жақсы, ақылға қонымды жағынан көрсетпегені үшін ғана емес, сонымен бірге олардың Құранның рухани қағидаларына және Мұхаммед Пайғамбар (с.ғ.с.) қойған жоғары талаптарға сатқындық жасауында өздеріне қарсы мықты сын ұсынды.

Бұл жұмыста Әл-Ғазалидің *ду`ат* (исламға шақырушылар) туралы сыны және *дағуат* (исламға шақыру) іс-тәжірибесі талданады. Сондай-ақ, оның әдістемесі, әр түрлі ұсынылған шешімдері және оның көзқарасына қатысты заңдық жауаптар зерттеледі. Әл-Ғазали ойының бірте-бірте дамуы және оған әсер ететін адамдар мен себепшарттар зерттеудің негізгі құрамдас бөліктері болып табылады. Аль-Ғазалидің қосқан үлесі болмаса, исламдық өзгертулер туралы пікірлердің қай жерде болатынын түсіну қиын. Ол білімнің маңыздылығына, еркін қоғамға берген маңызды салмағына, кедейлерге лайықты өмір сүру деңгейіне көтерілуіне, ақылқтық және жеке озық қасиеттеріне жүгінуіне және жанашырлықпен, риясыз рөлге ие болғанына сенімді болды және ағартушы ретінде мұның бәрі Әл-Ғазалидің XX ғасырдағы ең маңызды мұсылман зияткерлік ойшылдары мен өзгертулер торларының бірі ретінде өзінің өмірінде де, кейінгі ұрпақтарында да беделін көтерді. Оның мұрасы өмір бойы қызмет етуде негізделген.

